

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्रणतार्तिहरवरदपत्रहाणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमद्देवान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किंकरिसंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्देवान्तदेशिकविरचिता

॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा ॥

ध्रोमान् वेङ्गटनाथार्यः कवितार्किंककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सञ्चिधत्तां सदा हृदि ॥

॥ सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्यः प्रथमोऽधिकारः ॥

चातुर्व्यूहं परं ब्रह्म षाङ्गुष्ठपरिकिर्मितम् । पञ्चरात्रस्य कृत्सनस्य प्रसूतिं पर्युपास्महे ॥

अनन्यदेवतास्थायिन्यायते महिते व्यम् । पञ्चरात्रमहाभ्योधिपारदश्वनि सज्जने ॥

आरोहन्त्वनवद्यतर्कपदवीसीमाद्वाशां माद्वाशां पक्षे कार्तयुगे निवेशितपदान् पक्षे पतम्भः परान् ।

सर्वानुश्रवसारदर्शशसाशिरःकप्याद्विजिहवशनक्रीडाकुण्डलौलिंगवृणिभिस्साश्रिकास्सूक्तयः ॥

अत्र तावत् प्रत्यक्षितसमस्तवेदार्थतत्त्वस्थितिभिः पाराशर्यप्रभृतिभिर्महाभारतादिषु भगवच्छाश्रास्य सार्वभौमं प्रामाण्यं प्रत्यपादि । शारीरके च कपिलकणभक्षभिक्षुक्षणपणकपशुपतिसमयप्रतिक्षेपसमनन्तरं तन्त्रान्तरसहपाठादिसंभव-मन्दमतिव्यामोहशमनाय * उत्त्यन्तसंभवात् * न च कर्तुः करणम् इतिसूत्राभ्यां पूर्वपक्षसुपक्षिप्य * विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः * विप्रतिषेधाच्च इतिसूत्रद्वयेन जीवोत्पत्त्यादनुपपत्तितत्प्रतिषेधप्रतिपादनद्वयेरेण सिद्धान्तस्समर्थितः ॥
भगवद्यामुनमुनिभिर्भाष्यकरैश्च—

* इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् । साङ्घव्योगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥

वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः । भक्तानुकम्पया विद्वान् सञ्चिक्षेप यथासुखम् ॥

इत्यादिप्रभाणगणप्रतिपादितप्रक्रिया अतिवित्तगहनगम्भीरनिगमशतशिखरगतपरमपुरुषार्थतदुपायतदितिकर्तव्यतासंग्रह-रूपस्य भगवन्तुखोदतस्य शास्त्रस्य काणदोषाद्यभावेन क्वचिदप्यप्रामाण्यं न शङ्कनीयमिति निरणायि ॥

कर्मकाण्डेऽपि प्रमाणलक्षणे—संभवद्विरोधानां व्यासाद्यपरिगृहीतानामेव स्मृतीनामप्रामाण्यमसूच्यत । ये पुन-श्वरमयुगमीमांसकास्तन्त्रान्तरैस्समानयोगक्षेमं सात्त्वं शास्त्रमभिमन्यन्ते, तेषां विकल्पनान्यागमप्रामाण्ये निराचकिरे । उक्तं च * तच्चेदेतच्छुतिपथपरिग्रहितन्त्रैस्समानं पात्रत्वेन प्रसज्जति तदा सोमपास्ते सुरापाः इति । शूद्रार्चनादिप्रसङ्गे त्वेवं प्रतिबन्दी श्रीकृष्णमुनिभिरुक्ता—

* हविष्कृतो यथा शूद्रे यथा वा वहुयाजिनः । निर्वाहः क्रियते तद्वच्छाश्रास्यापि नान्यथा ॥ इति ।

अयमर्थः—यथा * हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य बहुयजिनोऽगारच्छूद्रवर्जनमित्यादिवाक्येषु कर्मविशेषाविकारसुपचारविशेषं वा समालङ्घ्य निर्वाहस्तद्विद्विहीनीति ॥

भद्रारकैश्च तन्त्रान्तरेभ्य इदं सर्वत्रिकेन प्रामाण्येन व्यभज्यत—* तस्मात्साङ्घ्यं सयोगं सप्तशुपतिमतं कुत्र-चित्पञ्चरात्रं सर्वत्रैव प्रमाणं तदिदमवगतं पञ्चमादेव वेदात् इति । तदेतत् * महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् इत्याद्युक्तान्तशाश्वाश्रयऋगादिस्कन्ध्यमिदुरनिगमतस्मूलभागोपबृहणस्यां स्वमूलनिगमभागभेदात् ऋगादिवदेव चतुर्था अवतिष्ठते—आगमसिद्धान्तो मन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्त इति । चत्वारश्चैते सिद्धान्ता ऋगादिवदेव शास्त्रमेदैवतान्तरतन्त्रैर्भिन्नन्ते । तत्र यथा ऋगादयो वेदमेदास्तत्त्वाभेदाश्च पूर्वपूर्वपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते पुत्रादिभिश्च परिगृह्यन्ते, तथा सिद्धान्तमेदास्तदवान्तरभेदाश्च प्रथमपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते । यथा च वाचनिकातिरिक्ते वेदान्तरशास्त्रान्तरसङ्करदोषः, तथेह सिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे प्रत्येकतन्त्रान्तःपातिनियतवैकल्पिक-धर्मादिसङ्करे चासर्कीर्णा चैयं व्यवस्था प्रमाणान्तरसङ्कृतपारम्पर्यपर्यालोचनया व्यवस्थाप्य । इदं च गर्भाधानादिवाहान्त-संस्कारान्तरसेवनाद्वागवतानामब्राह्मणं पूर्वपक्षिणा प्रसङ्गितं परिहरद्विर्मगवद्यामुनिभिर्थतस्समर्थितम्—* य एते वंशपरम्परया वाजसनेयशास्त्रामधीयानाः कात्यायनगृह्योक्तमगेण गर्भाधानादिसंस्कारान् कुर्वते, ये पुनरस्सावित्यनुवचन-प्रभृति त्रीयधर्मत्यागेनैव एकायनश्रुतिविहितानेव संस्काराननुतिष्ठन्ति, तेऽपि स्वशास्त्रागृह्योक्तं यथावदनुतिष्ठमाना न शास्त्रान्तरीयकर्माननुष्ठानाद्वाहाण्यात्यच्यवन्ते । अन्येषामपि पर[स्पर]शास्त्राविहितकर्माननुष्ठाननिमित्ताब्राह्मणप्रसङ्गात् ; सर्वत्र हि जातिचरणगोत्राधिकारादिव्यवस्थिता एव समाचारा उपलभ्यन्ते । यद्यपि सर्वेषास्त्राप्रत्ययमेकं कर्म, तथाऽपि न परस्परविलक्षणाधिकारिसंबद्धा धर्माः क्वचित्सुच्चीयन्ते । विलक्षणा[श्च] हि त्रीयीविहितस्वर्गपुत्रादिविषयोपभोगसाध-नैदृश्याग्रेयादिकर्माधिकारभ्यो द्विजेभ्यस्यन्तैकायनश्रुतिविहितविज्ञानभिगमनोपादानेज्याप्रभृतिभगवत्प्राप्त्यैकोपायकर्माधिकारिणो सुमुक्षवो ब्राह्मणा इति नोभयेषामप्यन्योन्यशास्त्राविहितकर्माननुष्ठानमब्राह्मणमापादयति । यथा चैकायन-शास्त्राया अपौरुषेयत्वं, तथा काश्मीरागमप्रामाण्य एव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तुयते । प्रकृतानां तु भागवतानां सावित्यनुवचनादित्रयी[धर्म]संवन्धस्य स्फुटस्तपुलब्धेन तत्यागनिमित्तत्रात्यत्वादिसन्देहं सहत इति । अत्र विज्ञानशब्देन संवित्सिद्धाचादिषु स्वयमेव स्थापितं विशिष्टं ज्ञानं विवक्षितम् ॥ आह हि—

* यथा चोलननुपस्त्राडितीयोऽस्ति भूत्ले । इति तत्त्वल्यनृपतिनिवारणपरं वचः ॥

न तु तत्प्रतद्वृत्यकलत्रादिनिवारणम् । तथा सुरासुररब्रह्माण्डशतकोटयः ॥

क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टश्याखिलेशितुः । ज्ञानादिषाङ्ग्यनिवेरचिन्त्यविभवस्य ताः ॥

विष्णोर्विभूतिमहिमसुद्द[जल]द्रप्सविप्रुषः ॥ इति ।

इदं च वेदमेदं भोजराजबलदेवांचार्यादयश्च विविच्चते—

* यो वेदवृक्षं बहुमूलशास्त्रं नानाफलार्थद्विजसङ्घसेव्यम् । पूर्वत्रवानुश्रवभेदभिन्नमारोपयत्तं पुरुषं प्रपद्ये ॥ इत्यादिभिः । एवं च सर्वत्रासङ्करसंग्रहेण प्रदर्शितः श्रीसाच्चते—

* न शास्त्रार्थस्य शास्त्राणां बुद्धिपूर्वं उपस्थितः । आचर्तव्य इहाज्ञानात्पारम्पर्यक्रमं विना ॥ इति ।

अस्त्वलितपारम्पर्यप्रत्यभिज्ञानेषु स्थानेषु परिवृद्ध्यमानप्रमाणमूलान्याचारपरम्परागृहीतानि च कर्माणि न मात्रयाऽपि परि-

[भाव्या]हाप्यानि ; नच तद्विरुद्धान्युपादेयानीत्युक्तं भवति । श्रीपौष्करे चाधिकारिनिरूपणाध्याये प्रतिनियताधिकारि-विषयत्वाभियायेणैव सिद्धान्तमेदस्तदवान्तरमेददश दर्शितः । यथा-

* कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरास्यमुपास्यते । क्रमागतैस्त्वरसंज्ञाभिर्वाहणैरागमं तु तत् ॥
 विद्धि सिद्धान्तसंज्ञं च तत्पूर्वमथ पौष्कर । नानाव्यूहसमेतं च मूर्तिद्वादशकं हि तत् ॥
 तथा यूर्ध्वन्तरयुतं प्रादुभावगणं हि यत् । प्रादुभावान्तरयुतं धृतं हृत्पद्मपूर्वके ॥
 लक्ष्म्यादिशङ्खचक्राल्यगास्त्यसदिगीश्वरैः । सगणैरस्त्रिष्ट्र्य तद्विद्धि कमलोद्धव ॥
 मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं च शास्त्रं सर्वफलप्रदम् । विना भूर्तिचतुष्कोणे यत्रान्यदुपचर्यते ॥
 मन्त्रेण भगवद्रूपं केवलं वाऽङ्गसंवृतम् । युक्तं श्रियादिकेनैव कान्ताव्यूहेन पौष्कर ॥
 भिन्नैराभरणैरस्त्रीरात्रृतं च सविग्रहैः । तन्त्रसंज्ञं हि तच्छास्त्रं परिज्ञेयं हि चाज्जज ॥
 मुख्यानुवृत्तिमेदेन यत्र सिंहादयस्तु वै । चतुर्शिद्वादिकेनैव योगेनाभ्यर्थितेन तु ॥
 संवृताः परिवारेण स्वेन स्वेनोत्थिताम्तु वा । यच्छक्त्याराधितं सर्वं विद्धि तन्त्रान्तरं तु तत् ॥
 एवं नानागमानां च सामान्यं विद्धि सर्वदा । नामदूयं वा सिद्धान्तपञ्चरात्रेति पौष्कर ॥
 एकैकं वहुभिर्भैरामूलादेव संस्थितम् । नानाशयवरेनैव सिद्धाद्यैः प्रकटीकृतम् ॥
 सङ्खिसं सप्रपञ्चं च तृतीयमुभयात्मकम् । सेतिहासपुराणैस्तु वेदवेदान्तसंयुतैः ॥
 ये जन्मकोटिभिसिद्धास्तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः ॥ इति ।

अत्रैकैकस्य सिद्धान्तस्यामूलादेव वहुभिर्भैरसंस्थितत्ववचनाच्चतुर्णा सिद्धान्तानां तदवान्तरतन्त्रमेदानां च सिद्धान्तान्तर-तन्त्रान्तरसङ्करपरिरैणैव सर्वदाऽवश्यानं सूचितम् । अत्र च सिद्धान्तसंज्ञितानामेषां चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्त-मनन्तरमेवोक्तम् ।

* यसात्सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाल्यमव्ययम् । एतसात्माप्यते शास्त्राज्ञानपूर्वेण कर्मणा ॥
 सिद्धान्तसंज्ञा विप्रास्य सार्थका अत एव हि ॥ इति ।

अत्र सार्थका इति वहुवचनान्तसामानाधिकरण्यात् सिद्धान्तसंज्ञाशब्दोऽपि वहुवचनान्तसन्नामादिविशेषणयोगेन चतुर्धा संज्ञावस्थानमभिप्रैति । पञ्चाशतशब्दवत् सिद्धान्तशब्दोपि चतुर्णा साधारण इति चात्रैव पूर्वसुकृतम् । पादे च * सदागमादिसिद्धान्तचतुष्के सत्पदपदे इति चतुर्णा सत्पदशब्दवाच्यभगवत्पदप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् । हयग्रीव-संहितायामपि कस्यचिन्मेक्षैकान्त्यमन्येषामपि फलान्तरेण सह मोक्षप्रदत्तसुकृतम्-

* आगमास्त्रं हि सिद्धान्तं सन्मोक्षैकफलप्रदम् । मन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं सिद्धिमोक्षपदं नृणाम् ॥
 तन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं चतुर्वर्गफलप्रदम् । तन्त्रान्तरं तु सिद्धान्तं वाञ्छितार्थफलप्रदम् ॥ इति ।

अत्र ऋचिन्नर्थान्तदेव दिवेन पूर्तिवर्गवदपवरोऽपि संगृहते ; अत एषां चतुर्णामपि परब्रह्मभूतवासुदेवप्रापकत्वादपवर्गा-धिभिर्मेक्षोपायोपदेशपदेशेषु * विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् इतिन्यायेन सदक्षरदहरमध्यभूमैश्वानरशापिडल्यनाचिकेतोप-कोसलघर्तदन्तसंवर्गान्तरादित्यानन्दमयविद्यादिविव वैकल्पिकः परिग्रहः । ब्रह्मस्वरूपनिरूपकवर्मव्यतिरिक्तानां तत्त-द्विद्यापतिनियतगुणानां यथा विद्यासु परस्परमनुपसंहारः, तथाऽत्रापीति, प्रत्येकं प्रतिनियतानां प्रक्रियाणां परस्परासङ्करेण

प्रयोगस्तिद्धः । यत्र तु मधुविद्यादौ वसुपदप्राप्त्यादिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिवत्परम्या वासुदेवप्राप्तिरभिधीयते, तत्रापि तच्चर्दर्वा-चीनपर्वव्यवहितपरप्राप्तिकामानामधिकार इति व्यवस्था ; तदभिप्रायेण चोक्तं भाष्ये—*तद्धि वासुदेवास्त्वं परं ब्रह्म संपूर्ण-षाङ्गुण्यवपुस्त्रक्षमव्यूहविभवमेदभिन्नं यथाधिकारं भक्तैर्ज्ञानपूर्वेण कर्मणाऽभ्यर्चितं सम्यक् प्राप्यते, विभवार्चनात् व्यूहं प्राप्य व्यूहार्चनात्परं ब्रह्म वासुदेवास्त्वं सूक्ष्मं प्राप्यते इति बद्नतीति । अतश्चतुर्णामप्यपवर्गे तात्पर्यम् । फलान्तरसाधन-वचनस्यान्वार्थत्वं स्वयमेवोक्तम्—* प्रत्यर्थं च मोक्षस्य सिद्ध्यसंप्रकीर्तिः इति । एवं चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्वे हि त्रयन्तसारोपवृंदृणरूपत्वमपि समज्ञसं भवति । पादे चर्यापादे चतुर्णामेतेषां परस्परविभागसिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे च दोषः प्रपञ्चितः—

* तच्चतुर्धा स्थितं शास्त्रमृगादिवदनेकधा । एकैकं भियते तन्त्रं शास्त्रमेदेन सूयसा ॥

प्रथमं मन्त्रसिद्धान्तं द्वितीयं चागमाहृत्यम् । तृतीयं तन्त्रसिद्धान्तं तुर्यं तन्त्रान्तरं भवेत् ॥ इति ।

अत्र आगममन्त्रसिद्धान्तयोः पौष्ट्रोक्तकमादव्युक्तमेणोपादानं सिद्धिमोक्षप्रदमन्त्रसिद्धान्तप्राशस्ये तात्पर्यात् । अत्रापि शागमसिद्धान्तस्य केवलमोक्षप्रदत्वलक्षणः * कर्मणामपि सन्न्यासः कथयते यत्र चागमे इति प्रदर्शित एव । अत्र काम्य-कर्मणां स्वरूपतस्यान्यासः, स्ववर्णश्रमनियतानां भगवद्वीतीषादशाध्ययनिर्णीतप्रकारेण सात्त्विकत्वागः, स्वशास्त्रावृहोक्तमर्यादया च सर्वत्र नित्यनैमित्तिकादिप्रसिद्धिः ; अत आगमसिद्धान्ते सर्वकर्मस्वरूपत्याग इति न अमितव्यम्, कर्मविशेषभूयस्त्वात् ; अत एव हि तत्त्विष्ठानधिकृत्योक्तम्—

* त्रयोदशविंश्ट कर्म कामादिपरिवर्जितम् । गुणैस्तांयमिकैर्युक्तमनुतिष्ठन्ति साधवः ॥ इति ।

अत्रैवोद्दिष्टकमेण चत्वारसिद्धान्ता लक्ष्यन्ते—

* एकैव मूर्तिराराध्या प्राधान्येतेराः पुनः । देव्यः श्रियादयश्चापि संपूज्याः परिवारत् ॥

आयुषैशशङ्खचक्राद्यैः श्रीवत्साद्यैश्च भूषणैः । मूर्तिमङ्ग्लः परिवृता केवला वाऽन्युजासन ॥

कथयते यत्र तस्योक्तं मन्त्रसिद्धान्तमत्रिमम् । वासुदेवादयो व्यूहाश्चत्वारस्त्वावकैरपि ॥

क्रमागतैस्तुल्यकक्षयाः पूज्यास्तु प्रभवाच्यये । कर्मणामपि सन्न्यासः कथयते यत्र चागमे ॥

तन्त्रमागमसिद्धान्तं तदुक्तं कमलासन । नवानामपि मूर्तीनां प्राधान्यं यत्र कथयते ॥

मूर्तयो द्वादशाङ्गानि तेषामेव तथाऽपरे । प्रादुर्भावगणाश्चापि मर्यन्तरगणा अपि ॥

प्रादुर्भावान्तरयुतास्तदिदेवैस्सहायुवैः । मूर्तिमङ्ग्लश्च देवीभिर्लक्ष्यादिभिरपि स्फुटम् ॥

तत्त्वमन्त्रसिद्धान्ताहानं चतुर्थं परमं पुनः । सौम्यर्सिहादिभूयिष्ठवक्रमेदैश्चतुर्मुख ॥

द्वित्यादिमुखमेदा वा मूर्तिरक्षेप पूज्यते । संवृता परिवरैः स्वैर्विना वा सर्वकामदा ॥

यत्रु तन्त्रान्तरं तत्स्याच्चतुर्थं चतुरानन । येन सिद्धान्तमार्गेण कर्षणादिक्रिया कृता ॥

आदौ तेनैव सकला नान्यसिद्धान्तवर्मना । तन्नेणापि तथा येन कर्षणादिक्रिया कृता ॥

तेनैव सकला कार्या न तन्त्रान्तरवर्मना । तन्त्रान्तरेऽपि कथितमनुकूलं ग्राहयेव हि ॥

सिद्धान्तसङ्करे राजराष्ट्रामक्षयासने ॥

सिद्धान्तसङ्करे जाते प्रमादात्स्य शान्तये । कृत्वा संप्रोक्षणं पूर्वं सहस्रकलशास्त्रः ॥

कर्तव्यं स्वपनं कुर्यात्न्त्रसङ्करसंभवे । अन्ते महोत्सवं कुर्याद्गुजारोहणपूर्वकम् ॥ इति ।

अत्र पाद्योक्तं तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं पौष्करोक्ताविरोधेन नेतव्यम् । यदि द्वयोर्ग्रन्थयोरैकार्थ्यं संभवति तदा न विरोधः, इतरतन्त्रेषु अभ्युपगमसिद्धान्ततन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं द्विपकारमनुसन्धेयम् । यथा न्यायविस्तरे सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमाधारसिद्धान्तेष्वभ्युपगमसिद्धान्तस्य द्वेष्ठा लक्षणमक्षपादाभिप्रेतं वर्णयन्ति—

* साधितः परतन्त्रे यः स्वतन्त्रे च समाश्रितः । स श्वभ्युपगमो न्यायो मनसोऽनुमतिर्यथा ॥

तद्विशेषपरीक्षा वा सद्गवेऽन्यत्र साधिते । यथाऽन्यत्र मनस्सिद्धं तस्याक्षत्वपरीक्षणम् ॥ इति ।

पारमेश्वरोक्तं तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं तु पौष्करोक्तेन समानमेव । तथा हि, प्रायश्चित्ताध्याये सङ्करादिदोषपरिहारार्थं विभज्यमानेषु सिद्धान्तेष्वागममन्त्रसिद्धान्तप्रपञ्चनानन्तरमुच्यते—

* परव्यूहाहिदिभेदेन विवैकैकेन मूर्तिना । साङ्केन केवलेनाथ कान्ताव्यूहेन भूषणैः ॥

तथाऽस्त्रीर्विग्रहेष्टैरावृतं तन्त्रसंशितम् । नृसिंहकपिलक्रोडहंसवागीश्वरादयः ॥

मुख्यानुवृत्तिभेदेन केवला वाऽपि संयुताः । चक्राद्यस्त्रवैश्वाथ भूषणैर्मकुटादिभिः ॥

कान्तागणैश्च लक्ष्म्यादैः परिवौः स्वगादिभिः । पूजिता विधिना यत्र तत्त्वान्तरमीरितम् ॥ इति ।

तदेवं व्यवस्थितेषु सिद्धान्तेषु सङ्करपरिहारः पादे स्पष्टः । तसिवेव चाध्याये क्वचित्सिद्धान्ते तदवान्तरतन्त्रभेदे वा दीक्षितस्य सिद्धान्तान्तरोक्ताषु तन्त्रान्तरोक्ताषु च क्रियास्वनविकार उक्तः—

* एकत्र दीक्षितस्तन्त्रे सिद्धान्ते वा द्विजोत्तमः । क्रियां न कुर्यादन्यत्र कर्षणादीश्वरुमुख ॥

आचार्यकमथार्त्तिर्यज्ञं पूजाद्यं मधुविद्विषः । तन्त्रभेदे च सिद्धान्तभेदे चापि न युज्यते ॥ इति ।

* तन्त्रान्तरे तथा तन्त्रे मन्त्रसिद्धान्तवर्त्मना । दीक्षितानां क्रमेणैव ह्युपर्युपरि योगतः ॥

अन्येषामधिकारस्यात्तत्संस्कारपूर्वकम् ॥

इत्युक्ता पुनरप्युपर्युपरितन्त्राधिकाराणामधोधस्तन्त्राधिकारित्वं प्रदर्शितम्—

* कारणागमसिद्धान्तनिष्ठेनान्यैस्थिभिः सदा । अर्चनीयमथान्याभ्यां मन्त्रसिद्धान्तिना तथा ॥

पूजनीयमथान्येन तन्त्रसिद्धान्तिनाऽनिशम् । स्वेन तन्त्रान्तरेणैव पूजनीयं स्वके गृहे ॥ इति ।

अत्राप्युक्तृष्टसिद्धान्तस्थितेनाप्यपृष्टसिद्धान्तस्थानेषु तत्त्वसिद्धान्तप्रकारेणैव पूजनीयत्वमुक्तम्, उक्तृष्टसिद्धान्तस्थितस्य स्वस्थानेऽपृष्टसिद्धान्तप्रसङ्गाभावात् ; अत एव ह्यनन्तरमेवोच्यते—

* मुख्याधिकारिणस्तन्त्रिय यदि गौणाधिकारिणः । स्वतन्त्रेण प्रवेष्टव्याः प्रासादे च स्वतन्त्रके ॥ इति ।

स्वतन्त्रेण—स्वकीयेन प्राक्प्रवृत्तशास्त्रेणत्यर्थः । विशेषतश्च एकायनविधानस्यान्यत्र प्रवेशे प्रत्यवायातिशयश्च तत्रैवोक्तः—

* तत्सिद्धान्तान्यमागेण स्थापितं विम्बमालये । अज्ञानादथवा मोहादेकायनविधानतः ॥

अर्चयन्नापदं सर्वमामोतीह पत्र च ॥ इति ।

एवमेकैकसिद्धान्तस्थितानां सिद्धान्तान्तरक्रियाषु यथोक्तप्रक्रिययाऽनधिकारे समर्थिते सिद्धान्तान्तरप्रतिष्ठितेषु भगवदालयेषु तदन्यसिद्धान्तस्थितानां प्रदक्षिणप्रणाममालाकरणदीपारोपणसम्मार्जनसेचनोपलेपनालङ्करणरक्षणसंवर्धनहविरादिसर्मणस्तोत्रादीनां साधारणधर्माणामपि प्रतिषेधप्रसङ्गमाशङ्कय परिजहार—

* प्रदक्षिणप्रणामादि राद्धान्तेऽन्यत्र केवलम् । विहितं नार्चनं कुर्याद्राजराष्ट्रभयावहम् ॥ इति ।

तत्रैकोनर्विशेऽध्याये सिद्धान्तसङ्करे प्रत्यवायं वित्तरेण प्रतिपादासङ्कीर्णसिद्धान्तवर्गाणमेवाधिकारिणामन्योन्यसंबन्धादि-योग्यत्वमितरेषां तु वाद्यानामिव वर्जनीयत्वमपि प्रतिपादितम्—

* सिद्धान्तानां चतुर्णा तु साङ्कर्यं व्यसनावहम् । सिद्धान्तेषु चतुर्वेकं पूर्वैर्नृभिरनुष्ठितम् ॥
त्यक्ता समाश्रयेदन्यं नरो भवति किल्विषी । तस्माज्ञमप्रभृत्येकराद्धान्तनियतो भवेत् ॥
अन्यथा कुलमात्मानं सर्वं नाशयति स्वयम् । मन्त्रमण्डलकुण्डादिक्रियासुदोपचारकैः ॥
योगं नयति यो मोहात्मसिद्धान्तोक्तवर्तमनि । सोऽपि स्वकुलजान् सर्वान् परमात्मानमञ्जज ॥
नवेन्निरयमत्युप्रं पुरुषान् पुरुषाधमः । निष्फला च क्रिया तस्य प्रत्युतानर्थकारिणी ॥
अर्कर्मणोऽस्य तत्कोपो राजराष्ट्रभयावहः । कर्ता कारयिता चोमौ सान्वयं विनशिष्यतः ॥
न सविधानं च हरेर्धान्नि हानिश्च सम्पदाम् । राद्धान्तसङ्करः कार्यो नान्यसिद्धान्तकर्मणा ॥
मन्यसिद्धान्तसुख्येषु चतुर्ब्धपि यथापुरम् । अनुष्ठित्वा ये कर्म समाराधनमुच्यते ॥
असङ्करेण तेऽन्योन्यं संबद्धा हि नरोत्तमाः ॥ इति ।

असङ्करेणानुतिष्ठन्तीत्यन्वयः । तत्रैव जीर्णोद्धाराध्याये—

* या मूर्तियेन तन्त्रेण याद्वेनाधिकारिणा । प्रथमे कल्पने सैव द्वितीये कल्पने भवेत् ॥
मूर्तिसदेव तन्त्रं च स एव स्थापकः पुनः । तन्त्राधिकारिमूर्तीनां व्यत्यये कल्पिते सति ॥
नृणां नरपतेश्वापि राष्ट्रस्य च भवेत् क्षयः ॥ इति ।

तस्मिन्वेदोत्तरं प्रायश्चित्ताध्याये—

* जनने मरणे चैव श्वसुगालमृगादिभिः । स्पृष्टे च विम्बे तन्त्राणां सङ्करे समुपस्थिते ॥
एवमादिषु चान्येषु संप्रोक्षणविवर्भवेत् ॥ इति ।

नारदीयेऽपि—* व्यत्यये परिवाराणां भोगादीनां च गौतम । पूर्ववत्सपनं कृत्वा शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ इति ।

अत्र आदिशब्देन सिद्धान्तव्यतयतन्त्रव्यतयादिसंग्रहः, अपेक्षितवादविशेषाच्च ; अत एव ह्यत्रैवोक्तम्—

* तन्त्रैकैन कर्तव्यं कर्षणादिषु नारद । यत्तन्त्रेण समारब्धं तत्तन्त्रैव कारयेत् ॥
अनुकाशान्यतन्त्रेषु निरीक्ष्यात्र नियोजयेत् । विशेषाश्च मुनिश्चेष्ट त्वन्यथा राष्ट्रानाशकृत् ॥ इति ।

पारमेश्वरे च प्रतिष्ठाध्याये—

* विशेषेण स्वयंवर्यके दिव्ये सैद्धेऽपि चार्षके । स्थाने तु कर्मविम्बानां व्यत्ययं न समाचरेत् ॥
द्वाराङ्गावृतिदेवानां पूजाया हवनस्य च । इत्यारभ्य,
* न लक्षणान्तरं कुर्यात् प्रमाणान्तरं तथा । न तु द्रव्यान्तरं चैव न च कुर्यात्क्रियान्तरम् ॥
मन्त्रान्तरं न कुर्वात् सर्वं कुर्याद्यथापुरम् । कुर्याच्चेदेवमादीनां विपर्यासं महामते ॥
राज्ञो राष्ट्रस्य नाशस्यात् सर्वस्यापि स्वसन्ततेः ॥ इति ।

तत्रैव— * भोगानां च विपर्यासं मन्त्राणां च महामते । ध्यानानां चैव मुद्राणां देवतानां तथैव च ॥
अन्येषां चैवमादीनां व्यत्यासं न समाचरेत् ॥ इति ।

तथोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

* प्रासादश्च तथा विम्बं येन शाश्वेण निर्मितौ । प्रतिष्ठाप्य च तेनैव नित्यादौ पूजयेद्धरिम् ॥
योर्उच्येदन्त्यमार्गेण तथा चार्चपकस्तु यः । तावूमौ कलुषामानौ राजो राष्ट्रस्य वै गुरोः ॥
कुलं च व्याधिं चैव विष्वृणु दुःखमञ्जसा । वित्तहानिं विशेषेण कुर्यातामालयस्य च ॥
न कुर्यात्तन्त्रसाङ्कर्यं पञ्चरात्रपरायणः । पुनः प्रतिष्ठा कर्तव्या कृतश्चेत्तन्त्रसङ्करः ॥ इति ।

तत्रैव सिद्धान्तभेदान् वित्तरेण प्रतिपाद्यानन्तरसुच्यते—

* शास्त्रमन्त्रकिर्तादीनां मूर्तीनां भवनस्य च । देशिकस्याभिजातस्य यथापूर्वं परिग्रहः ॥
तथैव यावत्कालं तु आचर्तव्यं न चान्यथा । विपरीते कृते चात्र राजराष्ट्रधनर्थकृत् ॥
ततस्सामाचरेद्यत्नात्पतिष्ठां प्राक्प्रकारतः । ततस्सिद्धान्तसाङ्कर्यं नाचर्तव्यं कृतात्मभिः ॥
यद्यदिष्टतमं लोके पूर्वसिद्धाविरोधि तत् । प्रतिप्राद्यमथान्योन्यविरुद्धं संत्यजेद्भुवः ॥ इति ।

एवं कालोत्तरे चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये—

* वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वाऽपि श्रौतैर्वा द्विजसत्तम । स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
बृह्ष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥ इति ।

असिद्धेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽयतावेव श्लोकौ पठितौ ।

तत्रैव— * यद्युम्बं येन शाश्वेण समारब्धं पुरा द्विज । प्रासादं वा ततस्तेन शाश्वेणैव तदर्चयेत् ॥
तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना । राजो राष्ट्रस्य कर्तुश्च विनाशं कर्तुमिच्छति ॥
न कदाचिदिपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छालासंसङ्करम् । शास्त्रसङ्करदेषेण महान् दोषो भवेद्भुवम् ॥ इति ।

यद्यपि वैखानसपञ्चरात्रसङ्करपरिहारस्यायत्रैव [शास्त्रे] प्रतिपादनात्त्वरिहारार्थमिदं वचनमिति वकुं शक्यम्, तथाऽपि
येन शाश्वेणीति सामान्यवचनात्सर्वविषयमेव । यत्त्रोत्कम्—

* महोत्सवेषु सर्वेषु देशिकेन्द्रानुसारतः । ऊहापोहविधानेन करणीयं समर्चनम् ॥

इति, इदमपि देशकालद्वयबलाद्यनुसारेण तत्तदुचितवैदिकादिसङ्कोचविस्तारादिमात्रविषयम्; अत एव ह्यत्र * वैदिकै-
स्तान्त्रिकैः इत्यादि पुनः पठित्वा

* बृह्ष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥

इति च निगद्यते । एवं पञ्चरात्रास्यैकशास्त्रावान्तरसंहितासङ्करस्यात्मर्गं हृतत्वे वैखानसपञ्चरात्रसंकरः कैमुतिकन्याय-
सिद्धः, परस्परं च द्वयोरपि स्पष्टं प्रतिषिद्धते । पञ्चरात्रस्य तु वैखानसैरपि क्वचित्क्वचिदुपजोव्य[त्व]मस्ति ।

तथा हि— * ब्राह्मणैः क्षत्रियैःैश्यैश्वरौदैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्त्वकर्मसु ॥

सान्त्वतं विधिमास्याय गीतस्सङ्करेण यः ॥

इत्यादिभिरविशेषेण सर्वेषां ब्राह्मणादीनां श्रीपञ्चरात्रोत्कमर्गेण भगवदर्चनादिकं कर्तव्यमिति महाभारतादिष्वभिधीयते ।
नहि क्वचिदिपि सूत्रविशेषादिनियमः कृतः, प्रत्युत सर्वसूत्रनिष्ठानां तदन्वयस्तसिद्धेव शास्त्रे प्रतिपाद्यते—

* निषेकादीनश्च संस्कारान् सूत्रोक्तांश्च समाचरेत् । पञ्चरात्रोदितान् वाऽपि ये स्वंश्यैरुष्टिः ॥ इति । नच बोधायनविश्वनश्चौनक्षाद्युक्तेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिषु सत्सु किमन्येनेति वाच्यम्; तदुक्तिरहितसूत्रनिष्ठानामन्या-पेक्षायां साधारणशास्त्रपरिग्रहेऽपत्तेः । न च कचित् पूर्णोपदेशसंभवतीति तच्छक्तस्य पूर्णमुपादानं युक्तम्; अत एव हि हौत्रे होतृशासोक्तमव्यर्थ्यवोऽपि परिगृह्णन्ति । अतो येषु सूत्रेषु भगवदर्चनादिकं प्रत्यपादि तत्त्वानामपि भगव-च्छासोक्तप्रक्रिया समाधानादिकं प्रशस्तमम् । तथा च शिष्टैरुष्टीयते । ननु च वैखानससूत्रानुसारिषु काश्यप-मरीचिभार्गवत्रेषु शास्त्रेषु तदनुबन्धिषु चाधिकारग्रन्थेषु संग्रहविस्तररूपेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिकं पूर्णमुपदिशत्सु किं पञ्चरत्रेण ? मैवम्; तत्सूत्रनिष्ठान् प्रत्येव तत्प्रक्रियोपदेशात् । तर्हि तत्त्वानां पञ्चरात्रप्रक्रियाया अनुपादेयते तथाः सर्व-सूत्रनिष्ठसाधारण्यं भज्येतेति चेत् । तत्र ; दत्तोत्तरत्वात् । काश्यपीयादीन्यपि हि शास्त्राणि काञ्चित्प्रक्रियामुपदिशन्ति तेषु तेष्वर्थेषु शास्त्रान्तरोपजीवीन्येव ; एवं पञ्चरात्रोक्तमपि कचित्किंचिदुपजीवन्ति । यथोक्तं भृगुप्रोक्ते कियाधिकारे-

* गुरुपदेशसंसिद्धैः कल्पमन्त्रैरूपापि वा । आसनाद्युपचारैस्तु पूजयेदिति केचन ॥ इति ।

अत्र कल्पमन्त्रशब्देन भगवच्छासोक्तमन्त्राणामेव ग्रहणम्; अत एव श्वर्येतवेदान् वैखानसान् प्रति गुरुपदेशसंसिद्धै-रिति विशेष्यते । नच तत्त्वान्तमन्त्रकल्पाः पञ्चरात्रन्त्रेभ्यः पृथग्भूताः, चतुर्थ्या व्यूढे हि तर्सिंच्छास्त्रे पत्येकं च संहिताभेदभेदिनि सर्वैऽपि भगवन्मन्त्रकल्पास्तदङ्गमन्त्रकल्पाश्च यथायथं समाविशन्ति ; अत एव हि तांस्तान् भगवन्मन्त्र-कल्पानार्थपञ्चरात्रप्रियमियुक्ता वर्णयन्ति, तत्त्वान्तरं कल्पभागवतशब्देन व्यपदिशन्ति । एवं भार्गवादिष्प्रपि-

* वैखानसेन सूत्रेण निषेकादिक्रियान्वितान् । विशान् वेदविदश्युद्धान् मन्त्रकल्पविचक्षणान् ॥

इत्यादिषु मन्त्रकल्पवेदनोक्तिस्त्रतत्रापेक्षितग्रहणार्था । तथा भार्गवे क्रियाधिकारे सारस्तप्रतिष्ठादिकं प्रकम्पोच्यते— * अनेन विधिना स्थाप्य कल्पमन्त्रेण पूजयेत् इति । न चात्र कल्पमन्त्रस्वरूपतदङ्गादिकमुपदिशम्; अतः कल्पोक्त-प्रक्रियैवात्रानुसरणीया । एवं तत्र सुर्दर्शनस्वरूपस्य भगवतः प्रतिष्ठार्चनादौ प्रकान्ते फलमेदापेक्षया प्रक्रियान्तरसुपक्षिष्यते—

* एषद्विदिकमुद्दिष्टं भुक्तिसुक्तिकल्पदम् । केवलं भुक्तिकामव्येत्स्मरन् मन्त्रं षडक्षरम् ॥ इति ।

नचात्र षडक्षरमन्त्रप्रक्रियाप्रपञ्चनम् । ततश्च वासिष्ठगार्थविहिन्द्रिवृद्ध्यादिसंहितोक्तप्रक्रियै शरणम् । एवं द्विसुज-प्रसृति षोडशभूजपर्यन्तरूपोपदेशोऽप्यनुक्तमपेक्षितमन्यतो ग्राहम्; अत एव हि * कृष्णरूपाण्यनन्तानि इत्यादिभिः कृष्णनरसिंहादिरूपाणामसङ्घेयत्वेन वक्तुमशक्यतया विरम्यते । तेषु च कानिचिच्छास्त्रान्तरोक्तानि संग्राह्याण्येव ; अत इदं * वेदान्तेषु यथा सारं संगृह्य भगवान् हरिरियुक्तप्रक्रिया सर्ववेदान्तसारोद्धरेण सर्वजनहितैषिणा भगवता स्वयमेव प्रणीतं श्रीमतपञ्चरात्रशास्त्रं सर्वसूत्रनिष्ठानामुपजीव्यमिति सिद्धम् ॥

यतु श्रीवैखानसे—* आम्रेयं पञ्चरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकम् । अवैदिकत्वात्तत्त्वं तथा वैखानसेन तु ॥

सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्पयेत् ॥ इत्यादि ;

यच्चोक्तं श्रीपञ्चरात्रे तन्त्रसारसमुच्चये—* श्रीकरमसौम्यं च वैखानसमसात्त्विकम् इत्यारभ्य * तद्विधानं परित्यज्य पञ्चरत्रेण पूजयेत् इत्यादि, यानि च पाद्मपारमेश्वरादिष्प्रतिवादवचनानि, तानि नूनमिक्षुमक्षकर्तृचिकीर्षुभिः प्रक्रियानि परस्परस्थानाक्तमण्लोक्यैः वटुभिर्वा पूजकायमैर्निवेशितानि ।

* अविरोधोपयोगाभ्यासुभयोरपि शास्त्रयोः । मध्यस्यैर्हि कृतं धर्मविद्यास्थाननिवेशनम् ॥ इति ।

अन्यथा प्रसिद्धप्रामाण्ययोः परिग्रहप्राचुर्यवतोः प्रसिद्धतरेषु श्रीरङ्गश्रीमद्भेदान्तदेशिकग्रन्थमिति यु पारम्पर्येण प्रवृत्तयोः व्यासार्दानिबद्धश्रीवैष्णवधर्मशास्त्रकाण्डादिषु—

* कथं त्वर्मर्चनीयोऽसि मूर्तयः कीदृशास्तु ते । वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः ॥

श्रीमगवानुवाच—शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाकममात्मनः । स्थाणिले पद्मकं कृत्वा चाषपत्रं सर्कर्णिकम् ॥

अष्टाक्षरविद्वानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः । वैदिकैरथवा मन्त्रैर्म सूक्तेन वा पुनः ॥

स्थापितं मां ततस्तस्मिवर्चयित्वा विक्षणः । पुरुषं च ततस्तत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥

अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः । अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥

वासुदेवं च राजेन्द्रं सङ्कर्षणमथापि वा । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥

एताश्चान्याश्च राजेन्द्रं संज्ञाभेदेन मूर्तयः । विद्वयनर्थान्तरायैव मासेवं चार्चयेद्दृढः ॥

इत्यादिभिर्वैष्णवशास्त्रभेदत्वेन समपरिपटित्योर्वेदविशुद्धयोर्भर्गविद्यासुनसुनिवासुदेवस्वाभिरप्रभृतिभिः स्थापितप्रामाण्ययो-रविशेषवैष्णवसमयपरिग्रहयोः श्रीमत्यज्ञरात्रवैखानसशास्त्रयोर्द्वयोरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथैतानि परस्परापकर्षवचनान्य-सङ्कर्णिवहुकोशापाठावलोकनादासभाषितानीति मन्येमहि, तथाऽपि * प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुहुति येऽग्निः-होत्रम् इत्यादिशूदितहोमप्रशंसार्थमनुदितहोमनिन्दावत्प्रकान्तशास्त्रप्राशस्त्य[प्रतिपादक]मात्रपत्त्वेन नेतव्यानि । * नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु निन्द्यादितरथं सितुमिति न्यायविदः । एवमेव * साङ्केषु वेदेषु निष्ठामलभ-मानशशाणिदल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान् इत्यादौ वेदनिन्दाप्रसङ्गेन वेदविरोधमाशङ्कय स्वशास्त्रप्रशंसादिपरत्वेन पर्यहरि । भाष्यकारैर्न्दर्दर्शि च—* ऋग्वेदं भगवोऽध्योमि इत्यारभ्य, * सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् इति भूमविद्योप-क्रमगतस्य तदितरसमस्तवेदाध्ययनादात्मवेदनालाभवचनस्य भूमविद्याप्रशंसामत्रे तात्पर्यम् ।

अपि च— * चत्वारं एकतो वेदा भारतं चैक्यमेकतः । समागतैस्सुरर्धिभिस्तुलामारोपितं पुरा ॥

महत्त्वे च गुस्त्वे च ग्रियमाणे ततोऽधिकम् । महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमीरितम् ॥

इत्यादीनि वचनानि वेदेभ्योऽपि महाभारतस्याधिक्यं ब्रुवाणानि वेदार्थोपबृहणरूपातिशयशालिमहाभारतप्रशंसार्थानि, न पुनर्वेदानामपकर्षग्रन्थमभिदधते ॥

किञ्च, बहुचान्नाये * ऋग्वाथाभ्यां वाक्तनिं यजुर्निंगमो वृथावाक् । तदमितं सामाधेयकश्च गेयः इति यजुरादिनिन्दा ऋग्वेदस्तुत्यैर्थैव; एवमिहापि श्रीवैखानसपञ्चरात्रयोः परस्परापकर्षवचनानामास्त्वेऽपि स्वाभिमतस्तुत्यर्थ-तयैव निर्वोद्धव्यम्; अन्यथा सर्वोपलब्धवप्रसङ्गात् । अविस्मरणीयवचनानां यथाश्रुतस्वीकारेऽतिप्रसङ्गाच्च । एवमेव हि शैवागमे कारणतन्त्रे जल्प्यते—

* शैवस्तर्वाधिकारी स्यात् स्वकीये च पत्र च । शैवास्तर्वं प्रकुर्वन्ति ये गृहस्था द्विजोत्तमाः ॥

यामले मातृतन्त्रे च कापाले पञ्चरात्रके । बौद्धे वाऽप्याहंते चैव लगुडे वैदिकेऽपि च ॥

अन्येष्वपि च मोर्गेषु तत्तच्छास्त्रानुसारतः । शैवास्तर्वं प्रकुर्वन्ति तलिङ्गस्थापनादिकम् ॥

मुख्यत्वादिह शैवस्य मुख्यमाहात्म्यतोऽपि च । अधिकारोऽस्ति शैवस्य नान्येषां शिवदर्शने ॥ इति ।

ननु पाशुपताधिकरणे * पत्युरसामञ्जस्यात् इति पशुपतिप्रणीतानां शैवादीनां सर्वेषां तन्त्राणामप्रामाण्यसमर्थ-
नादेतस्मिन्नपि वचने *जैनालयं प्रविष्टस्तु सवासा जल्माविशेत् इत्यादिभिर्दर्शनस्फर्शनाद्ययोग्य[विषय]जैनयामलबौद्धादि-
वाद्यमतत्त्वैससह वैदिकस्य समभिव्याहाराद्वैदिकानहेषु बाह्येषु च शैवस्याविकारेत्के:,

* शैवान् पाशुपतान् स्पृष्टा लोकायतिक्नास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥
इति विज्ञानेश्वरसंगृहीतर्घमशास्त्रवचनेन स्पर्शादिषु परिहरणीयत्वेन प्रसिद्धस्य शैवस्य वैदिकदेवताप्रतिष्ठादिषु
मुख्याधिकारित्वजल्पनालोके च शैव[वैः]वै कविदिपि भगवत्प्रतिष्ठाद्यनुमत्यभावात्तपर्शादिष्वपि—

* स्थापिते पञ्चरात्रेण देवे षड्भिरथाध्वभिः । प्रतिष्ठादौ कृते मोहाद्वैषस्त्वक्षयात्मकः ॥
शान्तिश्च तस्य भूयोऽपि पञ्चरात्रोक्तवर्त्मना । प्रतिष्ठाप्य सहस्रेण कलशैः स्त्रपनं हरेः ॥
महोत्सवश्च कर्तव्यो ध्वजारोहणपूर्वकः ।

इति पाद्मादिप्रतिपादितप्रायश्चित्विशेषानुष्टानदर्शनाच्च । शैवस्तुतिवचनस्यास्य—

* त्वं हि स्त्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । दर्शयित्वाऽल्पमायासं फलं शीघ्रं प्रदर्शय ॥

इत्यादिप्रकारेणाप्रामाण्यमनीश्वरप्रक्षिप्तवत्मतिवादरूपतया स्वीयतन्त्राधिकारिशैवस्तुतिमात्ररूपत्वं वा कल्पनीयमिति चेत्,
हन्त तर्द्धनयोरपि श्रीवैष्णवमार्गभेदयोरन्यतरस्येतत्तत्रप्रविष्टप्रवेशनात्, परस्परसङ्करप्रसङ्गे च तत्तत्त्वोक्तप्रायश्चित्ता-
नुष्टानदर्शनाच्च परस्परापर्कर्षपरस्परमर्यादाप्रवेशनवचनानि प्रक्षिप्तवादप्रमाणान्यतिवादरूपतया स्वतन्त्रस्तुतिपराणीति वा
निर्वाश्चित्वात्परमरागतमर्यादाप्रतियागेन परस्परप्रवेशो न क्षम इति मध्यस्थदृष्ट्या संपश्यव्यम् । तत्र पक्षे पतन्तस्तु
पतन्त्येव पर[म]धर्ममयार्दोपल्लवात् । अतो वैश्वानसंपञ्चरात्रयोः पञ्चरात्रावान्तरभेदचतुष्पक्ष्य तत्तदवान्तरतन्त्रभेदानां च
परस्परमसङ्करेणैव सर्वदा स्थितिरिति सिद्धम् । तत्रेदनु किञ्चिद्विमर्शनीयम्—यत्तपारमेश्वरकालोचयोः प्रमाणभूतानामेव
भगवच्छास्त्रसिद्धान्तानामाकारान्तरेणोत्कर्षपर्कर्षयोगात्प्राक्प्रवृत्तापकृष्टसिद्धान्तप्रतियागेनाप्युक्तकृष्टसिद्धान्तप्रवेशनं न दोषाय
प्रस्तुत गुणायैव ; उत्कृष्टतन्त्रप्रतियागेन निकृष्टतन्त्रप्रवेशने समानतन्त्रसङ्गे च दोष इत्युक्तम् । इदमपि दत्तोत्तर-
प्रायम्, तथा हि ; श्रीसात्त्वते द्वारिषो परिच्छेदे समयिपुत्रकसाधकलक्षणोक्त्यनन्तरमार्यलक्षणे *साक्षर्यमागमानां च
वेति वाक्यवशात् यः इत्युक्ता शास्त्रसङ्करशोधनार्थमनन्तरसुच्यते—

* तत्र वै त्रिविंश वाक्यं दिव्यं च भुनिभाषितम् । पौरुषं चारविन्दाक्ष तद्वेदमवधारय ॥

यदर्थाद्वमसंदिग्धं स्वच्छमल्पाक्षरं स्थिरम् । यत्पारमेश्वरं वाक्यमाज्ञासिद्धं हि मोक्षदम् ॥

प्रशंसकं वै सिद्धीनां संप्रवर्तनमप्यथ । सर्वेषां रज्जकं गूढं निश्चयीकरणक्षमम् ॥

मुनिवाक्यं च तद्विद्धि चतुर्वर्गफलप्रदम् । अनर्थकमसंवद्धम[प]ल्पार्थं शब्ददम्बरम् ॥

अनिर्वाहकमाद्योक्तवैक्यं तत्सौख्यं स्मृतम् । हेयं चानर्थसिद्धीनामाकरं नरकावहम् ॥

प्रसिद्धार्थानुवादं यत् सङ्गतार्थं विलक्षणम् । अपि चेतौरुषं वाक्यं ग्राह्यं तन्मुनिवाक्यवत् ॥ इति ।

अत्र * अनिर्वाहकमाद्योक्ते: इति दिव्यमुनिभाषितयोर्विस्तरद्वार्थत्वमुच्यते । असंबद्धमिति पूर्वापरविश्वद्वत्वम् ।
तदिदमुभयमपि निकृष्टसंहितात्यागेनोक्तृष्टसंहितापरिग्रहवचने श्रीसात्त्वतपौष्ट्रकरनादीयपाद्मादिविरोधात् सामान्येन

सर्वसङ्करनिषेधपरस्परपूर्वपरग्रन्थविरोधमवधारयन्तो धृष्टबुद्ध्यः कतिचन तन्त्रतन्त्रान्तरसमर्यादाप्रवृत्तस्थानाक्रमणलुभ्वागम-मन्त्रसिद्धान्ताभिमानिपुरुषकृतप्रक्षेपोदयमिति मन्यन्ते ॥

अन्ये तु—प्रागुक्तन्यायेन मन्त्रसिद्धान्तादिस्तुतिपरतामातिष्ठन्ते । न खल्वेतावता कालेन कल्पारम्भकृतयुगा-त्यभृति संतन्यमानेषु सात्वतशाश्वसंहितासोतोभेदेषु अपकृष्टसंहितां परित्यज्योत्कृष्टसंहितां कश्चित्परिजग्राहेति महाभारते श्रीमद्वाराहादिषु वा पञ्चरात्रप्रस्तावेषु महर्षयसूचयन्ति, नचार्वाचीनेरव्याचार्यैरितः पूर्वं तथाकृतमिति संप्रदाय-विदशिष्ठा विदामासुः । अतशिष्ठानुष्ठानवलादेव स्तुतिपरत्वमध्यवस्थामः । यदि चैव शाश्वार्थस्त्वात्, एतावता कालेन तन्त्रतन्त्रान्तरस्थानानि सर्वाणि मन्त्रसिद्धान्तादिसा व्याप्तयेन् । इतः पूर्वमनुवृत्तावपि परस्तादेतद्वलावलव्यनेन तन्त्रतन्त्रान्तर-सिद्धान्तयोस्सर्वत्रोच्छेदः प्रसज्येत । अथ चेदैहिकभोगादिप्राचुर्यात्पुरुषाणां च त्रिवर्गप्रावण्यातिशयात्तन्त्रतन्त्रान्तरयो-स्सर्वत्रानुवृत्तिसंभवतीति मन्त्रीथा, तर्हि राजराष्ट्रसमृद्धयथेषु स्थानेष्वैहिकफलप्रुरयेरेव तन्त्रतन्त्रान्तरयोर्यथापूर्वमवस्थान-मुक्तिम्, नहि राजसु वा राष्ट्रेषु वा सुलभाः केवलमुक्षव्यवः । श्रीकरसंहितायां च प्रागुक्तस्यैव सिद्धान्तचतुष्प्रथम्य वेद-सिद्धान्तो दिव्यसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तः पुराणसिद्धान्तं इति प्रागुक्तादूरविष्णुर्नामभेदैर्विभागमुक्तो पुराणसिद्धान्तसंक्षितस्य तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य मोक्षप्रदस्यापि विशेषतः श्रीकरत्वमुक्तकम्—

* एतत्पुराणसिद्धान्तं श्रीकरं च विशेषतः । इदं श्रीकरसंज्ञारूपं भोगमोक्षफलप्रदम् ॥ इति ।

अस्य च पूर्वपरं सर्वं सन्मार्गदीपिकायां विस्तरेण द्रष्टव्यम् । भोगमोक्षफलप्रदमित्यस्य श्रीकरसंज्ञसंहिता-विशेषान्वितत्वेऽपि तस्यासंहितायाः पुराणसिद्धान्तान्तःपातित्वाद्विशेष इति नियमाचकारेणानुकृतमुच्चयाच्च कृत्वस्थापि तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य विशेषतः श्रीकरत्वं मोक्षप्रदत्वं च सिद्धम् । श्रीकामाश्र यायशो राजानो राष्ट्रवैरितनश्चेति तस्यमृद्धयथेषु साधारणस्थानेषु तन्त्रान्तरसिद्धान्तसौचित्यमधिकम् । निस्सज्जास्तु स्तुतःदिव्यानान्मिलः नन्दिर्मर्यादामनुतिष्ठन्तु नाम ; अतस्तन्त्रतन्त्रान्तरस्थानेष्वन्यसिद्धान्तावतरणवच्चनमपवर्गमप्त्याशस्त्यतिशयनिबन्धनप्राशस्त्याधिक्यपरमिति मन्तव्यम् । तदपेक्षयैवेदमुक्तं कालोत्तरे—* स्वयं व्यक्तं तथा दिव्यमुक्तकृष्टफलदं यतः इति ॥

अपरे त्वाहुः—व्यवस्थितस्थानविषयमेवेदमपकृष्टसंहितात्यागेनोत्कृष्टसंहितापरिग्रहवचनमिति । तथा हि ; यदुक्तं कालोत्तरे—* अनेकभेदभिन्नं च पञ्चरात्रात्यमागमम् । पूर्वमागमसिद्धान्तं मन्त्रास्यं तदन्तरम् ॥

तन्त्रं तन्त्रान्तरं चेति चतुर्थं परिकीर्तितम् ॥

इति चतुर्थं विभागं सामान्येन प्रतिपाद्य, * नारायणीयमौद्यमग्निकाश्यपंसंक्षितम् इत्यादिना * शाश्वायेतानि सुव्रत इत्यन्तेनागमादिसिद्धान्तेषु चतुर्थं कतिपयसंहितानां निर्दशनमनुकृतानामपि संहितानामुपलक्षणतयोदाहृत्य * एतद्वै पञ्चरात्रात्यम् शास्त्रं सर्वोत्तमोत्तमम् इति चतुर्थधमपि पञ्चरात्रशास्त्रं सर्वोत्तमोत्तमवेन निगम्य—

* चतुर्थं भेदभिन्नं च स्वयंव्यक्तादिभेदतः । स्वयंव्यक्तं हि सिद्धान्तमागमास्यं पुरोदितम् ॥

मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं यत्तदिव्यं परिकीर्तितम् । तन्त्रसंज्ञं हि यच्छास्त्रं तत्सैद्धं समुदाहृतम् ॥

तन्त्रान्तरं तु यस्मोक्तमार्थं तु तदुदाहृतम् ॥

इति प्रागुक्तानामेवागमादिसिद्धान्तानां स्वयंव्यक्तदिव्यसैद्वर्षस्तुपेण वक्ष्यमाणोपयोगिसंज्ञान्तराणि निर्दिश्य,

* स्वयंव्यक्तेन दिव्येन पूज्यमाने तु कौतुकात् । तन्त्रतन्त्रान्तराम्यां तु न कुर्यादेवपूजनम् ॥

पूज्यते यदि संमोहात्स्थाननाशो भवेद्भूवम् । राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च मरणं जायते भूवम् ॥
तस्मात्पूजा न कर्तव्या तन्त्रतन्त्रान्तराध्वना । अनुकूलं वस्त्वयंव्यक्ते दिव्यशास्त्रे द्विजोत्तम ॥
यस्तिक्त्रिचत्तदादेयं तन्त्रतन्त्रान्तरे तथा । तन्त्रतन्त्रान्तरोक्तेन पूज्यमानेऽपि देशिकैः ॥
तद्विधानं परित्यज्य स्वयंव्यक्तोक्तवर्तमाना । दिव्योक्तविभिना कार्यं पूजनं प्रतिमासु च ॥
स्वयंव्यक्तं तथा दिव्यमुकुष्ठफलदं यतः । तस्मादुक्तुष्ठशास्त्रोक्तमगेणैव प्रपूजयेत् ॥

इति तन्त्रतन्त्रान्तराध्यां पूज्यमानेऽपि तद्विधानं परित्यज्योक्तुष्ठफलदत्वेनोक्तुष्ठेन स्वयंव्यक्तेन दिव्येन च शास्त्रेण पूजनं युक्तमिति ; तदिदं सर्वस्थानविषयम्, प्रतिनियतस्थानविषयं वा ? इति विचारणीयम् ; यदि सर्वस्थानविषयं तदा परिगृहीततमसात्त्वात्यानेकसंहिताग्रन्थसङ्क्लोचः प्रसज्जेत । अपि चासिद्वैवोत्तरत्र स्वयंव्यक्तादिस्थानलक्षणनिरूपणाध्याये तत्स्थानलक्षणमुक्ता पश्चाच्चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये चतुर्विधपूजनस्य यथाक्रमं * वैदिकं तात्रिकं श्रौतं मिश्रं चेति चतुर्विधम् इति प्रकम्य मूलश्रुतिदिव्यमन्त्रवृत्तितस्यभेदनिभिन्ननामधेयानि प्रतिपाद्यानन्तरसुच्यते—

* वैदिकैत्तान्त्रिकैर्वैदपि श्रौतैर्वा द्विजसत्तम । स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्वाजराष्ट्रसमृद्धये ॥ इति ।

अत्र स्वयंव्यक्तस्थाने चतुर्णा पूजाविशेषाणां यथास्त्रचिविकल्पेन परिग्रहं प्रतिपाद्य ऋष्यादिपूजितेषु स्थानान्तरेषु पारम्पर्य-क्रममन्तरेण मात्रायाऽपि विशेषं नाचरेदिव्युक्तत्वात् स्वयंव्यक्ते विकल्पेन कर्त्त्वाणां प्रवृत्तिसंभवतीति तत्रैवापक्तुष्ठफलशास्त्र-परित्यागेनोक्तुष्ठफलशास्त्रपरिग्रहवचनं लिङ्गवश्वान्नेतत्व्यम् । * पवित्रं दक्षिणे कर्णे इतिलिङ्गात् * दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्रः इत्यस्य स्थाननियमवर्ततिनियतस्वयंव्यक्तेषु स्थानेविति व्यक्तमवसीयते । अस्मिद्वैवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽपि * वैदिकैत्तान्त्रिकैर्वैत्यादिश्लोकद्वयं पुनः पठितम् ; * मानुषे भवने देवं तन्त्रमगेण पूजयेदिति चोक्तम् ।

पुनश्च— * यद्विभ्यं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज । प्रासादं वा ततस्तेन शास्त्रेणैव तदर्चयेत् ॥
तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना । राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च स नाशं कर्तुमिच्छति ॥

न कदाचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसङ्करम् । शास्त्रसङ्करदोषेण महान् दोषो भवेद्भूवम् ॥ इत्युक्तम् ; अतोऽप्यत्रापक्तुष्ठशास्त्रपरित्यागेनोक्तुष्ठशास्त्रपरिग्रहवचनं स्वेनैव नानाशास्त्रार्थविकल्पयोग्यत्वेन प्रतिपादिते स्वयंव्यक्ते स्थाने न स्थापनीयमिति सिद्धम् । यदपि चात्र स्थानविशेषमधिकृत्य शास्त्राधिकारिणोर्निर्यमः क्रियते—

* स्वयंव्यक्ते तथा दिव्ये दिव्यशास्त्रोक्तवर्तमाना । मूलागमसमेतेन मुख्यैर्भागवतैस्सदा ॥
पूजनं प्रयतैः कार्यं पञ्चकालपरायणैः । वैष्णवायतने कार्यं केवलैः पाद्मरात्रिकैः ॥
सान्तानिकैः प्रविष्टैर्वा मुनिवाक्योक्तवर्तमाना । अनुकूल्यान्यर्थजालानि सिद्धान्तेष्वागमादिषु ॥
अन्योन्यापेक्षया ग्राहं शास्त्रेष्वन्यत्र चाहरेत् ॥ इति,

एतदपि प्रकृष्टस्थाने प्रकृष्टाधिकारिणां प्रकृष्टशास्त्रादिपरिग्रहौचित्यमप्रकृष्टस्थानेऽप्रकृष्टाधिकारिणामपकृष्टशास्त्रादियोग्यत्वं च स्थापयति, अन्यथा वैष्णवायतने क्वचिदपि दिव्यशास्त्रानवतारप्रसङ्गात् । मानुषेऽपि भवने मुख्याधिकारिभिः प्रतिष्ठिते दिव्यशास्त्रेण पूजनादिकर्तव्यत्वस्य पारमेश्वरनिरूपणे दर्शयिष्यमाणत्वाच्च । अत्रापि सिद्धान्तसङ्करपरिहार एव
* अनुकूल्यान्यर्थजालानि इत्यादिना स्थापितः । यत्पुनः पारमेश्वरे स्वयंव्यक्तनिर्णयाध्याये—

* स्वयंव्यक्तं तथा सिद्धविवृद्धैश्च प्रतिष्ठितम् । मुनिमुख्यैस्तु गन्धैर्वैर्यक्षैर्विद्यावैरपि ॥

रक्षोभिरधैर्मुख्यैः स्थापितं मन्त्रविग्रहम् । दिव्यशास्त्रोक्तविधिना पूजयेच्छास्त्रकोविदः ॥ इति,

इदमपि दिव्यशास्त्रस्य सर्वस्थानेषु [सद्ग]संभवं दर्शयति, ननु शास्त्रान्तरपरित्यागेन दिव्यप्रवेशम् ।

यच्चानन्तरमुक्तम्—* स्थापितं मनुजैर्देवं मुनिवाक्येन यत्र तु । पूजयेद्विज तत्रापि ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शभिः ॥

वासुदेवैकनिष्ठैस्तु देवतान्तरवर्जितैः ॥ इति,

इदम्ब्र व्यामिश्रमुनिवाक्यस्थापिते स्थाने व्यामिश्रयागमुक्तैर्वासुदेवैकनिष्ठैः पूजनमात्रं प्रशस्तमित्याह, न पुनर्मुनिवाक्यपरित्यागेनासाधिकारानुगुणोद्धृष्टशास्त्रेण पूजनं विधाति, प्राक्प्रवृत्तशास्त्रानुसारेण तैरपि तत्र पूजनस्य युक्तत्वात् । उल्कृष्ट-शास्त्रान्तिष्ठानामप्यपकृष्टशास्त्रधर्मेषु लोकानुग्रहार्थं प्रवृत्तेः संहितान्तरादिसिद्धत्वस्य प्रागेव दर्शतत्वात् । यच्चेदमनन्तरमभिधीयते—* व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितैः । स्थापितं मनुजेन्द्रैस्तु निष्ठाकादिकोविदैः ॥

अर्चयेद्वेदेवेशं दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥ इति,

इदमपि दिव्यशास्त्रेण स्थापितस्थानविषयमनुसन्धेयम् । इदं त्वंशिष्यते ; यदुक्तम्—

* मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते । तत्रापि दिव्यमार्गचेत्पूजनं कर्तुमिच्छति ॥

मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् । भवेत्सत्त्विधिमाहात्यं कालं कल्पक्षयावधिः ॥

दिव्यमार्गेण पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्र दिव्यं परित्यज्य कदाचिच्च महामते ॥

मुनिवाक्योक्तमार्गेण न कुर्यात्पूजनादिकम् । कुर्याद्वा यदि वा मोहात् विप्रसंमूढचेतनः ॥

स वृथार्थिश्चिरात्तस्य भक्तिबीजेन वै सह । समन्त्रकर्मतन्त्रं च सिद्धयश्च पराङ्मुखाः ॥

इहैव शीघ्रं विप्रेन्द्र देहान्ते शतसन्ततिः । घोरं प्रयाति नरकं राष्ट्रं च नश्यति ॥

तसात्सर्वप्रयत्नेन दिव्यमार्गं तु न त्यजेत् ॥ इति,

अस्यापि प्रागुक्त्यायेन दिव्यमार्गप्रशंसापरत्वं सुव्यक्तम् । तत्रापीत्यपिशब्दादिलिङ्गात् * दिव्यमार्गं तु न त्यजेत् इति निगमनेन तत्रैव तात्सर्वविश्रमाच्च । यद्वा कालोत्तरोक्तन्यायेन विकल्पतश्चतुर्विधपूजायोग्यं स्वयंव्यक्तस्थानं * मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते इत्यनौ, तत्रापि दिव्यमार्गेण पूजनेच्छायां मुनिवाक्यपरित्यागेन दिव्यमार्गेण पूजनमविरुद्धमित्युच्यते ; नहत्र मुनिवाक्यस्थापितस्थाने दिव्यमार्गप्रवेशः क्वचिदपि प्रस्तृयते, अपि तु मुनिवाक्यपूजित एव । सा च मुनिवाक्येन पूजा स्वयंव्यक्तेऽपि पूर्वं यदि वर्तेत, तत्र कुरुश्चित्प्रमाणात्स्वयंव्यक्तशेत्रत्वेऽवसिते सति मुनिवाक्यपरित्यागेनापि दिव्यशास्त्रोक्तविधिना दिव्यशास्त्राधिकारी पूजयेदित्युक्तं भवति ।

एतेन दिव्याद्यायतननिर्णयाध्यायोक्तः प्रपञ्चोऽपि प्रस्तुक्तः । तथा हि ;

* दिव्याद्यायतनानां च पूजाद्यं यत्त्वयोदितम् । शास्त्रं दिव्यादिभेदेन यथावद्रुक्तुमर्हसि ॥

इति पृष्ठस्सनकः * वासुदेवेन यत्प्रोक्तं शास्त्रं भगवता स्वयमित्यादिना साक्षात्प्रद्विष्टप्रयणीतं ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रसुखैः प्रवर्तितं शास्त्रं दिव्यमित्युक्ता,

* ब्रह्मरुद्रमुखैर्देवै ब्रह्मिश्च तपोवनैः । स्वयं प्रणोतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम् ॥

इति विभज्य, * एततु त्रिविधं विद्धि सत्त्विकादिविभेदतः इति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य, साक्षाद्वगवतः श्रुतार्थं-मात्रनिबन्धनरूपं शास्त्रं सत्त्विकम्, भगवतः श्रुतमेकदेशं स्वयेगमहिमसिद्धं चाशेषं सङ्कल्प्य ब्रह्मादिभिस्तच्छिष्ठैश्च स्वयं प्रणीतं शास्त्रं राजसम्, केवलसत्त्वयोगविकल्पोत्थरैःैः कृतं शास्त्रं तामसमिति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यमुक्ता, * केवलं मनुजैर्यतु कृतं तस्यैरुपं भवेत् इति दिव्यान्मुनिभाषिताच्च व्यक्तीभवतः प्रामाण्यम् (?) अयोगिभिर्मनुजमातैः प्रणीतं पौरुषं वावयं प्रतिपाद्य, पुनर्दिव्यसत्त्विकराजसतामसंज्ञितानि प्रमाणमूतान्येव शास्त्राणि संहिताविशेषनियमेनापि विभज्य, सात्त्वतपौष्ट्रकरजयाख्यादीनि शास्त्राणि दिव्यानि; ईश्वरभारद्वाजसौमन्तवपारमेश्वरवैहायसवित्रशिखण्डिसंहिता-जयोत्तरादीनि सत्त्विकानि, सनत्कुमारपद्मोद्भवशातपतेजोद्रविणमायाैभविकादीनि राजसानि, पञ्चपञ्चशुक्रप्रश्नतत्त्व-सागरादीनि तामसानि इति संहिताविभागनिर्देशानन्तरमुच्यते—

* तामसेन तु मार्गेण पूजाद्यं यत्र वर्तते । तत्रापि राजसेनैव पूजाद्यं सिद्धिदं भवेत् ॥

राजसेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्रापि सत्त्विकेनैव पूजाद्यं शुभदं सदा ॥

सत्त्विकेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्र राजसमार्गेण न कुर्यात्पूजनादिकम् ॥

यत्र राजसमार्गेण प्रवृत्तं त्वर्चनादिकम् । तत्र तामसमार्गेण न कुर्यादर्चनादिकम् ॥

विविधानां राजसानामन्योन्यं स्यात् सङ्करः ॥

इति मुनिभाषितेषु त्रिषु शास्त्रेषु कृष्टमध्यमाधमसंज्ञिनिर्दिष्टेषु अपकृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तत्परित्यागेनाप्युक्तृष्टगुण-संज्ञितशास्त्रेण पूजाद्यं सिद्धिदम्, उक्तृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तद्विपरीतेन शास्त्रेण पूजादिकं न कर्तव्यम्, न तु सार्वत्रिकत्वम् । ननु गुणसंज्ञितानां चान्योन्यं न सङ्करः कर्तव्यम् । इहापि यत्रैति सामान्यनिर्दिष्टपि प्रागुक्त-न्ययेन प्रभूतानुभावितया सर्वसहस्र्यव्यक्तक्षेत्रविशेषविषयत्वं मन्तव्यम् । यद्वा चिरकालरात्रूक्षेभादिना विच्छिन्नपार-भूर्यप्रत्यभिज्ञानेषु किञ्चर्तव्यतामूढान् प्रति पूर्वमपकृष्टशास्त्रप्रवृत्तावपि तदज्ञानदशायामुपस्थिताभिसन्ध्यभावात्सर्वाधिकारिणां मुख्यानामुक्तृष्टशास्त्रपरिग्रहौचित्यमिहोच्यते । तत्र पुनः कुतश्चित्यमाणात् प्राक्मवृत्तशास्त्रज्ञानेन दिव्यस्यापरित्याज्यत्वं च; इदं च तत्रापीत्यतिवादलिङ्गादिपशब्दात् । अपिशब्दस्यातिवादलिङ्गत्वं * चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः इत्यादिप्रयोगेषु प्रसिद्धम् । अत एव ह्यत्रैव पुनस्सङ्करपरिहारे संरम्भः क्रियते—

* भवेदिव्यादिकं सम्यग् ज्ञात्वा सर्वं समाचरेत् । यो न ज्ञात्वा तु साङ्कर्यात्पूजाद्यमनुतिष्ठति ॥

स हि सर्वस्य जगतस्याङ्गं कुरुते सदा । विशेषस्वस्य वंशस्य तस्मादापद्यपि द्विजः ॥

न कुर्याच्छास्त्रसाङ्गर्यं हितैषी शास्त्रकेविदः ॥ इति ।

अतो यथोक्त एवार्थः ॥

केचित्—* मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते । तत्रापि दिव्यमार्गाच्छेत्पूजनं कर्तुमिच्छति ॥

मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् ।

इत्यादीनां वचनानामधिकारिविशेषविषयतया व्यवस्थामिच्छन्ति; * व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रमत्तिसमिन्वैः इति प्रकामदैहिकामुष्मिकसांसारिकफलविकल्पतानामपवर्गासत्रतमशास्त्रपरिग्रहस्य युक्तत्वाच्च । तत्त्वोक्तसांसारिकफलासक्तानां तु यथापूर्वं परिग्रह इति । न चात्र राजसतामसंज्ञितेषु शास्त्रेषु अकुतोप्रामाण्यमाशङ्कनीयम्—

* स्याद्वागरद्वाविडवेसरं च क्रमेण वै सत्त्वरजस्तमांसि ।

महीसुरोर्धीपतिवैश्यकास्ते हरिर्विधाता हर आदिदंवः ॥

इति विमानक्रियादिविषयोत्तममध्यमत्वादिविवक्षया तदुणोक्ते:, प्रमाणभृतशास्त्रविग्रहेष्वेव नान्दिनीस्त्रांगनसंविग्रहाग्रस्य
* यजन्ते सात्त्विका देवान् वक्षरक्षांसि राजसा: इति निर्विविहारितं प्रतिपादितत्वात्। अपामाण्यम् पौरुषस्य
वाक्यस्य * केवलं मनुजैर्यत् कृते तत्वौरुर्ध्वं भवेत् इति प्रशुद्धिर्याम।

* सर्वत्र पौरुषे वाक्ये तद्वाद्यमविरोधि यत् । केवलं तद्विधानेन न कुर्यात्स्थापनादिकम् ॥

इति हि पौरुषसंज्ञिते हि वाक्ये [विश्वदा]विश्वदांशशद्वावोऽत्र दर्शितः, अन्मान्मित्रजन्मनाम्भृत्यन्वेशोऽत्र सच्च-
रजस्तमःप्रत्युत्तत्त्वफलसिद्धिविशेषतारतम्याभाप्रयोगेणति मन्तव्यम् । कास्त्वयेन हि भगवन्नाम्बस्य प्रामाण्यं प्रागेव प्रति-
पादितम् । न चात्र भगवद्व्यातिरिक्तव्यादिपुरुषकृतांशेषु कारणदोषसंबन्धति--* पञ्चरात्रस्य कृत्वस्य वक्ता नारायणः
स्वयम् इति स्ववकृते शास्त्रे भगवतैव तेषामूपीणां ॥ १ ॥ अन्वितेऽप्यरेण नियेऽपि वेद सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्ववत्संहिता-
कर्तव्यस्थाधिकारतया समर्पितत्वात् । यथा च व्यासोके महाभारते वैशम्यायनसंहितादिभेदः, प्रमत्रापाति न सङ्कटं
किञ्चित्; अतः कृत्वं पञ्चरात्रं प्रमाणम् । तस्यावान्तरसंहिताभेदम् ऋगादिवच्चतुर्था स्थितम्, तद्रूपं व यथाधिकारं
व्यवस्थितानुष्ठानतया सिद्धान्तादिसङ्करपरिहारेणैव सर्वदाऽनुर्वतीयम् । तथाऽनु[वर्तने]वर्तमानानां यथाधिकारं साक्षा-
त्प्रमाणया वा सद्भवासुदेवास्त्वपरमपुरुषार्थप्राप्तिसाधनमिति सिद्धम् ॥

पञ्चकालव्यवस्थितै वेङ्कटेशविपश्चिता । श्रीपाञ्चरात्रसिद्धान्तव्यवस्थेयं समर्थिता ॥

अहितविहतिदक्षेर्वा हभिव्यह भेदैर्निजनिगमशतैश्च व्यक्तभूमा चतुर्भिः ।

प्रथमयुगसमग्रं धर्मसभ्यस्यमानान् प्रशमितकलुषान्नः पातु वैकुण्ठनाथः ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां सिद्धान्तव्यघस्थापनाख्यः प्रथमोऽधिकारः ॥

॥ अथ नित्यानुष्टानस्थापनारूपो द्वितीयोऽधिकारः ॥

अथादौ समुपक्षिसमच्छद्रं स्थाप्यते ऽधुना । स्वयं प्रयोजनं नित्यं ग्रानिरेवनन्तरम् ॥

ससामान्यविशेषात्मा चर्येयं हृदयज्ञमा । ससूत्रसुमनस्तोमा न लेन्द्रो दिर्हि विभोः ॥

इह तावदेकैकसिन्हाहोरत्रे कःल्यग्रकविभागेनाभिगमनोपादानेऽयास्त्रांग्ययोगस्त्रभग्यत्वस्त्रेत्रं स्ववर्णाश्रमजाति-
गुणनिमित्तादिनियतधर्मसचिच्चं भगवद्भूमिनष्ठानां सर्वेषां समानम्, तच्च संहिताभेदेषु चोदनास्त्वयाविशेषेऽपि सूत्रभेदेषु
समानचोदनास्त्वयत्वारिंशसंस्कारादिवल्लेखतो भिन्नरूपं प्रतिपाद्यते । तत्र रहस्याश्चायविदमेवायं धर्म इत्यविदितसात्त्वत-
धर्माणाभाकसिको अमः, ते तु स्वशास्त्रोक्तप्रकारे एव पञ्चकालिकधर्ममनुरूपान्ति; इतरे च यथास्वं तत्संहितोक्तप्रक्रिययेति
व्यवस्था । वर्णद्वयेषुपि अधिकाग्निविदेषोपमत्रेषु वै हि भेदोऽनश्चिप्यते । यथोक्तं पात्रे—

* ब्रह्मोवाच—कर्षणादिप्रतिष्ठानं कर्म यस्य प्रसिद्धये । तं समाराधनविधि श्रोतुभिन्नामि संप्रतम् ॥

आराधनविधि: कीद्वयाधिकारी च कीद्वशः । भगवंस्तुदशेषेण ब्रह्म मे भक्तवत्सल ॥

भगवानुवाच—श्रूयतामभिधास्यामि पृष्ठं निरवशेषतः । चतुर्णां ब्राह्मणादीनां वर्णानां कमलासन ॥

अधिकारोऽनुलोमानामपि नान्यस्य कस्यचित् । पूजाविधौ भगवत्तेऽनुकलपाधिकारिणः ॥

प्रतिलोमभुवां सूतः प्रथमं तत्र शस्यते । आद्यमेकायनं वेदं सङ्घस्प्रतिपादकम् ॥

तेनैव संस्कृता विप्रा मुख्यकल्पाधिकारिणः । त्रयाणां क्षत्रियादीनामनुलोमभुवामपि ॥

सूतस्य च विशेषेण दीक्षा चात्मपराऽनिशम् । परार्थयजनं कुरुत्वा विप्रा मुख्यातुकल्पयोः ॥

नैवाधिकारिणो गौणा दीक्षासंस्कारवर्जिताः । यथैव दीक्षणीयेष्टवा जायन्ते ब्राह्मणादयः ॥

तथैव दीक्षाविधिना जायमाना यथोदिताः । पूजाविधौ भगवतः प्रकल्पन्ते ऽधिकारिणः ॥ इत्यादि ।

एवं संहितान्तरेष्वपि ग्राह्यम् । तदिह तत्त्विसङ्गान्तोक्तवर्मना चतुर्विधपञ्चत्रात्राणां साधारणमभिगमनादिपञ्चकम् ।

मन्त्रसिद्धान्तादिष्पविष्टि हि कालपञ्चकविभागोऽयमुपदित्यते । यथोक्तं साक्षाद्वगवन्मुखोद्दत्तत्या रत्नत्रयमितिप्रसिद्धेषु जयाख्यसात्त्वतपौङ्करेषु, जयाख्यसात्त्विनायाम्—

नारदः— * एको हि श्रूयते देव कालो लोके न चापरः । पञ्च कालस्वयोद्दिष्टाः किमेतन्मेऽत्र संशयः ॥

श्रीभगवानुवाच—एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद । आप्रभातादानिशान्तं पञ्चवा परिकल्पना ॥

पृथक्र्मवशात्कार्या न काला वहवस्समृताः ॥

नारदः— एककालाश्रितानां च कर्मणां लक्षणं वद । परिज्ञातैस्तु यैस्तद्यः कृतकृत्यो भवाम्यहम् ॥

श्रीभगवानुवाच—ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं चिप्र वासरे । जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक्चित्तसंयुतैः ॥

अभिगच्छेजग्योर्निं तच्चाभिगमनं स्मृतम् । ततः पुष्पफलादीनामुख्यार्जनमाचरेत् ॥

भगवद्यागानिष्पत्तिकारणं प्रहरः परम् । तदुपादानसंज्ञं वै कर्मकालपदाश्रितम् ॥

ततोऽष्टाङ्गेन यागेन पूजयेत्परमेश्वरम् । साधिकं प्रहरं विप्र इज्याकालस्तु संस्मृतः ॥

श्रवणं चिन्तनं व्याख्या तपःपाठसमन्विता । स्वाध्यायसंज्ञं तद्विद्धि कालांशं मुनिसत्तम ॥

दिनावसाने संप्राप्ते पूजां कृत्वा समभ्यसेत् । योगं निशावसाने च विश्रैमैरन्तरीकृतम् ॥

पञ्चमो योगसंज्ञोऽसौ कालांशो ब्रह्मसिद्धिदः ।

नारदः— श्रुतो मयाऽखिलः पूर्वं भगवद्याग उत्तरः । तस्याङ्गानि विभागेन ज्ञातुमिच्छाम्यहं पुनः ॥

श्रीभगवानुवाच—अन्तःकरणयागादि यावदात्मनिवेदनम् । तदायमङ्गं यागस्य तच्चाभिगमनं भवेत् ॥

पूजनं चार्यपुष्पाद्यैर्मेर्गैर्यदल्खिलं मुने । बाह्योपचारैरत्नद्विद्धि भोगसंज्ञं तु नारद ॥

मध्वाज्याक्तेन दध्ना वै पूजा च पशुना सह । तत्तीयं हि यागाङ्गं तुर्यमन्त्रेन पूजनम् ॥

निवेदितस्य यद्वानं पूर्वोक्तविधिना मुने । संप्रदानं तु तत्राम यागाङ्गं पञ्चमं स्मृतम् ॥

वह्विसन्तर्पणं षष्ठं पृत्यागं तु सप्तमम् । प्राणाग्निहवनं नामा त्वनुयागं तदष्टमम् ॥

इत्येतत्कथितं सर्वं यत्त्वया परिचोदितम् । प्रददाम्यनिराद्यद्वै तत्त्विष्टानां परं पदम् ॥ इति ।

अचिरादित्यनेनास्य कर्मणः कर्मान्तरेभ्यस्वभावतः प्राशस्त्यमुच्यते । सरन्ति च व्यासादयः—

* न विष्णवाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमे वैष्णवो विविः ॥ इति ।

प्रयाससाम्यवैषम्यानादरेण स्वरूपतः प्राशस्त्यं द्रव्यादिष्पि विद्यते । यथोक्तमाध्येयिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे-

* सर्वेषामेव पुण्याणां सहस्रगुणमुत्पलम् । तस्मात्पञ्चं तथा राजन् पद्मातुं शतपत्रकम् ॥

तस्मात्सहस्रपत्रं तु पुण्डरीकमतः परम् । पुण्डरीकसहस्रातु तुलसी गुणतोऽधिका ॥

बकपुष्पं ततस्तु सात्सौवर्णं तु ततोऽधिकम् । सौवर्णाच्च प्रसूनातु मत्यिं नास्ति पाण्डव ॥ इति ।

एवं जपहोमदानादिष्पि प्रसिद्धम् । पाञ्चाऽप्येवं प्रसिद्धतमं पञ्चकालसेवनमुक्तम्-

* ब्रह्मोवाच—पञ्चकालविशुद्धानां प्राशस्त्यं भगवत्विह । कथितं पञ्च के काला विद्ययश्चापि पञ्च के ॥

मह्यं जिज्ञासमानाय कथयस्व यथातथम् । न चेद्रहस्यमत्यन्तं यदहं पृष्ठवानिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच—आद्यं कर्माभिगमनमुपादानं ततःपरम् । इज्या च पश्चात्स्वाध्यायस्तो योगस्ततः परम् ॥

पञ्च ते विद्ययस्तेषां कालाः पञ्चैव ते क्रमात् । कल्याणाचरणान्तं यत्कर्मजातं चतुर्मुख ॥

उत्थानादिकमादेतदभियानमुदीरितम् । ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत ध्यायन्नारायणं परम् ॥

उत्थायासीत शयने कीर्तयन्नाम वैष्णवम् ।

इत्यादिरथ्यायः कृत्स्नोऽपि पाठ्यः । एवं संहितान्तरेष्पि तत्र तत्र संग्रहेण वित्तरेण च पञ्चकालविर्धिर्दृष्टव्यः ।

किंच— * नमस्ते पञ्चकालज्ञं पञ्चकालपरायणं । पञ्चकालैकमनसां त्वमेव गतिरव्यय ॥

इत्यादिषु पञ्चकालिकधर्मस्य भगवदेकपेद्यत्वं भगवत्प्रियतरत्वं तत्रिष्ठानामप्यव्यवधानेन भगवत्वासिंश्च प्रतिपाद्यते ॥

यत्कृतम् भोजराजेन प्रयोगपद्मतिरक्ताचल्यां—* तत्र सङ्गवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते, * सङ्गवस्त्रमो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्चकाला अध्यात्मविद्विस्त्रपदिष्टाः, उदयात्पञ्च नाड्यसङ्गव उक्तः, तस्माद्विगुणमात्रासम उपदिश्यते, तावता विष्णुप्रिय इत्यादि । तत्र पुष्पविशेषाराध्यविशेषनिर्णयार्थोऽयं कालविभागः, न त्वमिगमनादि-पञ्चकरक्तव्यर्थः । तथा हि पूर्वमुखम् तत्र सङ्गवे वैकृष्णस्य प्रीतिः, समेऽनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिशुमारस्य, धर्मे वडबामुखामः, विरागे कपिलसेत्येवं पञ्चानां पञ्चप्रीतिकालर्विशेषाः इति; अतो जयास्त्यसंहितोक्तपकारेणैवाभिगमनादि-पञ्चकव्यवस्था नित्या, अन्यत्काम्यादिकम्; एवं दिनचर्यामर्यादायां स्थितायां केषाच्चित् वैकाल्यार्चनादिविधानानि विषुवायनेपरागजन्मत्रयद्वादशीर्पवश्रवणादिवैशिकार्चनान्यपि यथावलं तदन्तःपातेन नेतव्यानि । अशक्तमधिकृत्यैव समाहृत्यानुष्ठानं कचिद्विधीयते । सच्छिद्रपञ्चकालता च तावन्मात्रयोग्यस्यैव, अन्यार्थकर्मान्तरितत्वं सच्छिद्रपत्तवम् ।

* द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् । अच्छिद्रपञ्चकालशस्तु भगवतः स्मृतः ॥

इति तु पूर्णस्य मुख्याधिकारिणः स्तुतिः, ननु तस्यैव पञ्चकालिकभागवतत्वप्रतिपादनपरम् ।

* चतुर्व्यूहविभागज्ञः पञ्चकालपरायणः । द्वादशाक्षरनिष्ठो यस्स वै भगवत्तोत्तमः ॥

इति शापिदल्यवचनमपि तथैव । एवं द्वादशाक्षरोपादानमपि व्यापकान्तरोपलक्षणम् । स्वसंहितोक्तनिष्ठामात्रेण यथाहैं सर्वेषां पञ्चकालधर्मप्राप्तेः, अत एव हि भाष्यकाराणां शिष्याः प्रशिष्याश्च श्रीमद्पात्रक्षरेण समाराधनं प्रपञ्चयन्तः पञ्चकालकल्पनयैव दिनचर्यामुष्पदिदिष्टुः । तथा हि । भाष्यकाराव्यवहितशिष्यैवज्ञिवंशोद्धरः श्रीरङ्गनारायणाचार्यैः ब्राह्मसुर्वृत्पभृति दिनचर्यां प्रपञ्चयद्विरसङ्कीर्तनसंसारिन्वैदसात्त्विकधृत्यालम्बनसमनन्तरकालविहिताध्यवसायपर्यन्तमुक्ता अनन्तरमुच्यते—

* इति ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः । पद्योरर्चनं कर्तुं यतमानस्समाहितः ॥
अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद्व्याणि चार्जयन् । अर्चयंत्र ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥
ध्वायन्नपि परं देवं कालेषुक्तेषु पञ्चसु । वर्तमानसदा चैवं पञ्चकालिकवर्त्मना ॥
स्वाजितैर्गन्धपुष्पादैश्चूमैश्चकत्यनुरूपतः । आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥ इति ।

श्रीपराशरभद्रारकैश्च-

* गर्भेजन्मजरादुःखमित्रसंसारसागरात् । उत्तीर्थं भगवत्प्राप्तिं लिप्सेत् पुरुषो यदि ॥
प्रातरस्तथा संस्मृत्य हरिं तच्चरणोऽस्थिताम् । गङ्गां विभाव्य तीर्थम्भस्ततस्तदवगाह्य च ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः । आराधनत्वेनापाद्य सोर्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥
मन्त्रैराधारशक्त्यादिपारिषद्यान्तसंस्थितैः ।

इति पूर्वाचार्योक्तं संग्रहेण प्रदर्श्य * हरिं प्रणम्य चायम्य प्राणान् प्रणिपतन् गुरुन् इत्यारभ्य श्रीमद्दृष्टाक्षरमन्त्रस्य
ऋषिच्छन्दोदेवताबीजशक्तीः प्रकाश्य भाष्यकारानुक्तो मन्त्रन्यासस्तच्छिष्याद्युक्तप्रकारेणोपादेय इति ज्ञापनाय * मन्त्र-
न्यासं ततः कृत्वा मन्त्रार्थमपि चिन्तयेत् इति संग्रहेणाभिधाय * एवं संचित्य मन्त्रार्थं ततस्तं पुरुषम् इत्यादिना पूर्वैरुक्तं
ध्यानं सङ्क्षिप्य तदनुक्तं पादादिकेशान्तध्यानं प्रपञ्च्य षोडशोपचारक्रमेण समाराधनं च विहितम् । उपचारान्तराणामपि
सर्वेषामेते षोडश प्रधानतमाः, तदनुबन्धेनैवान्यत्सर्वमनुष्ठीयते, देशकालावस्थानुसारेण संक्षेपवित्तारस्वीकारश्च शास्त्रीयः,
अतः पूर्वैरेककण्ठमिहाप्यनुसन्धेयम् ; अत एव हि तदुभयानुसारिभिन्नरायणमुनिभिरपि पञ्चकालकल्पनया
ततत्कालानुष्ठेयानि यथाक्रमं प्रपञ्चितानि । तथा हि—

* भगवच्चरणाभ्योजपरिचर्याविधिकमम् । एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदध्महे ॥
ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन् । उत्थाय तत्र शयने समासीनस्समाहितः ॥ इत्यारभ्य,
* द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत् ॥
यो नारायणदासीयो माधवाराधनक्रमः । तत्राभिगमनं नाम प्रथमः पटलो ह्यम् ॥

इत्यन्तेन अभिगमनं परिसमाप्य—

* अहो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परः । द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥

इत्यादिभिः पटलैतत्त्वकालांशसाधनीयमुपादानादिकमपि यथाक्रमं प्रपञ्चितम् ।

तदेवं चतुर्विधपञ्चरात्रिनिष्ठानां तत्रापि यस्तिव्विकल्पिकमर्यादाभेदैः पञ्चकालिकर्घमः प्राप्तः । तत्र ये स्वाधिकारानुरूपं प्रपत्तिमेव केवलमव्यवहित-
मपवर्गसाधनमवलम्बन्ते, तैरयं पञ्चकालक्रमः परित्याज्यः परिग्राह्यो वेति विचार्यते । प्रपत्तिप्रकरणेषु तदङ्गत्वेन
तदुपदेशावाचाद्विलम्बाक्षमस्याधिकारिणशातवार्षिकत्रपूरणावधि कालक्षेपाक्षमत्वात्, तदेकदेशभूत्योगशक्तौ च तस्यै-
वोपायत्वस्वीकारप्राप्तेः, यथाशक्तिं वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानरूपस्य भगवत्वीणनस्य तदाज्ञानुपालनस्य कर्तव्यवेऽपि व्यास-
दक्षादिर्धमशास्त्रोपदिष्टकालविभागपूर्वकदिनचर्यामर्यादयाऽपि सिद्धेः, अन्यथा कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गाच्च परित्याज्य
इति पूर्वः पक्षः । राज्ञान्तस्तु परिग्राह्य एवायमिति । तिष्ठतु तावदिह प्रमाणोपपत्तिपरामर्शः, भाष्यकाराद्युपदेशसंप्रदाय-

स्तावत्परामृश्यताम् ; * अथ परमैकानितो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इत्यारभ्य द्वौनकन्यासयोऽप्यनन्दिर्घनयानामुक्तेन भगवच्छास्त्रोक्तेन वर्तमानः ॥३८॥ एते च निःनिः विवरणः उपर्युक्तं विवरणं, तदेव कथंभूतमधिकारिणगाधिकृत्य भाष्यकारैः कृतमिति कर्णे तथागतम् ? भगवु तद्वच्छास्त्रं किञ्चर्यन्तं प्रतीति चेत्र ; ॥३९॥ एते च निःनिः विवरणः उपर्युक्तं विवरणं, निःनिथ्य योग्यैर्य यावत्प्रथाशन्निः तदनुष्ठानवर्द्धनस्ताधनवुद्ध्वया च ॥४०॥ एते च निःनिः भगवत्कैङ्गैर्यकरतिः परमैकानन्ती भूत्वेत्यादिभिस्तत्रै-वोपदेशात् । अनन्योपायेऽनन्यप्रयोजने चाधिकारिणि परमैकानितशब्दसाप्राज्ञात् । * अथ परमैकानितो भगवदाराधन-प्रयोगं वक्ष्ये इत्यस्य पूर्ववृत्तापेक्षायां, * तमेव ऋग्वेदानुसारेन विवरणं शशणागतिप्रकारश्च पूर्वोक्तः इति तत्प्रवन्धस्थावक्यद्वयेन परिपूर्णशरणागतिप्रयोगाद्यन्तस्य पूर्ववृत्तावप्रतीतेः । एतच समर्थयिष्यते । अतस्तथाविधप्रपञ्च एवात्र परमैकानन्ती, तमधिकृत्यैव विवरणं विवरणं काव्यसंहितानां प्रवाचनीकृत्य समराधनप्रयोगोऽत्र संगृहान इति यथा-संपदायमकामेनापि स्वीकरणीयम् । तच समाराधनार्थिनिः विवरणः लासनंगोगानुपूर्वासर्मणीयौपचारिकसांसर्वशिका-भ्यवहारिकादिभेदमित्यगन्वपुष्पादिपरश्चतदव्यसपेक्षं दृश्यते । तदपि न्यायतस्यव्यमेनार्जितं मुख्यम्, अशक्तस्य तु पुत्रशिष्यादिसुखेन तत्प्रेरणस्त्रपार्जनव्यापारः, पूर्वसिद्धद्व्यस्यापि * तत्काले तदर्थोभादनम् इति समाराधनापूर्वमेव नान्तरीयकं सम्यगद्वयोपादानम् ; अत इज्योपदेशोऽवर्द्धादेशोऽवर्द्धानमपि वर्द्धाद्यासामान्यादिष्टं भवति । ततोऽपि पूर्वमधिगमनमपि तद्विधायकतत्त्वाभ्युत्तरत्वमन्वितशेषादिपरामर्शादत्ततः प्रपञ्चलक्ष्मैव परिणतमिति प्रागेव तदुपदेशे-नार्थादिभिगमनमप्युपदिष्टं भवति ; अत एव हि तदभिप्रायविद्विन्नर्णार्यणसुनिभिः—

* द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाठजे कृती भवेत् ॥

इत्यभिगमनं निगमितम् , तद्विवरणं च गच्छादिकमेव । अनुयागर्थन्तसमाराधनसमनन्तरभाविस्वाध्यायश्च श्रुतिस्मृतीति-हासपुराणमन्त्रजपस्त्वंदादाऽवत्प्रकाशन्त्रवाप्रथचनायात्मा यथासंभवं भगवच्छाग्रवर्थभगवादिपु अनन्तरभावियोगोप-कारकज्ञानसन्धुक्षणप्रयोजनः प्रतिपाद्यत इति तत्कालानित्यः ; सोऽपि *द्वयमर्थानुसन्धानेन सह सदैवं वक्ता इति गच्छोक्तस्य द्वयवचनस्य शास्त्रीयकर्मान्तरानुपरोधेन वशमन्त्रान्तरानुसन्धानेन एवेति ज्ञायते । सदावचनं हि न निद्राकाले, अशक्यत्वात् ; न मौनकाले, तद्विरोधात् ; न मन्त्रान्तरादिसाध्यसमाराधनादिकाले, तेनैव तदुपरोधात् ; अतो यथावसरं तत्पासिः । एवं योगो इत्यर्थसुन्धानान्तरान्तरानुसन्धानेन विद्यते । एवं योगो इत्यर्थसुन्धानान्तरान्तरानुसन्धानेन विद्यते । श्रीवैकुण्ठगच्छे च स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठामेव विवाय * ततश्च धर्माद्वयोऽपि विद्यते । श्रीमत्यादारविन्दयुगलं इत्यारभ्य परमपदपर्यङ्कनिलयस्य भगवतः परिगृह्णायान्तरोऽनुकूलं इत्यनन्यानविद्योऽपि विद्यते । श्रीमत्यादारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निःशर्वावदवस्तुतःस्त्रीविद्यानान्यप्रयोजनो विच्चित्रयोगः प्रतिदिनकर्तव्यत्वेन विहितः ; तदधिकरे च वित्तरेण दर्शयिष्यामः । निये च * एवं शरणमुपगम्य तत्प्रसादोऽनुजितनोऽवृत्तिनो भगवन्तं सर्वेश्वरेश्वरमात्मनस्वामित्वेनानुसन्धायार्थप्रियाविरतविशदात्मप्रत्यक्षतापन्नानुष्यानेन ध्यायन्नासीत इति समाराधना-स्मोक्तानुष्यानस्य स्वादुत्तमस्य समाराधनवदेवानन्यप्रयोजनकैङ्ग्रेयरूपतयाऽवसरे प्राप्तिर्युक्ता । तसाद्-यप्रयोजनप्रवाननतया परिपूर्णसमाराधनविशेषोपदेशभिर्भाष्यकारैरथेतश्शास्त्रान्तरैश्च सिद्धमन्यदपि सर्वमनुज्ञातमिति विज्ञायते । अत एव हि तच्छिष्यप्रशिष्यादयः पञ्चाकालविभागेनैव भगवत्सेवां प्रत्यपीपदन् । प्रपत्यावृत्तिप्रसङ्गादिचोद्यानि तु निक्षेपरक्षान्ते परिहृतानि । अत्र यदुक्तं प्रपत्यज्ञत्वेनोपदेशाभावात्परित्यज्य इति, तदसत् ; गायत्रकारोऽन्तिव्याप्तिं तत एव

परित्यज्यत्वप्रसङ्गात्, तच्चेद्गवत्प्रीत्येकप्रयोजनतयाऽनुष्ठेयमित्यनुज्ञायेत तर्हि तदनुबन्धि सर्वमणि तद्वदनुज्ञायताम् । प्रपत्यज्जर्सर्वधर्मस्वरूपत्यागविधिवादिनोऽपि हि स्वामिनि भगवति दासभूतस्य प्रपत्नस्य स्वरूपमातां किङ्करवृत्तिमनुजानन्ति । यतु शातवार्षिकव्रतावधि विलम्बाक्षमत्वमुक्तं तत्त्वैव, नहस्य निष्पत्तोपायस्य शातवार्षिकव्रतमनुष्ठेयं ब्रूमः । यथा हि नदीतरणाय नौकागमनं प्रतीक्षमाणाः पुरुषाः केचिद्लिलाद्युतेन कालं यापयन्ति, केचित्यणवन्धद्युतेन; द्यूतमर्यादानुपालनं चोभयेषां समानम्; तत्रानियतकालमविनौकागमनसमये वैहारिका विहारद्यूतविच्छेदेनापि नदीं तरन्ति । बद्धणास्तु यावद्यूतसमाप्ति विलम्बन्ते, तद्वदिव्यापीति तत्त्वविदां संप्रदायः ॥

यच्चान्यदुक्तम् योगशक्तौ तत्यैवोपायत्वस्वीकारः प्राप्नोतीति, तदपि मन्दस्; स्वयोगमहिमप्रत्यक्षिततत्त्वत्रयाणां नाथमुनिकुरुकेश्वरप्रभृतीनां प्राकूपरिगृहीतप्रपत्युपायैकनिष्ठानामेव पश्चादपि भगवत्प्रसादलब्धयौगिकभगवदानन्दास्वादस्य प्रसिद्धत्वात् । अन्यथा तथाविधानुसन्धानपूर्वकमाध्यकारोक्तसमाराधनादिशक्तौ तत्याप्युपायत्वप्रसङ्गात् । तच्चेत्स्वामि-कैर्कर्यरूपमिति स्वयंप्रयोजनत्वेनोपायीयेत, समाधिकदरिद्रसुखसन्दोहात्मनि समस्समाधिः । प्रपत्नानुगुणं च यौगिकमनुसन्धानं शापिद्व्यस्मृतावप्युच्यते—

* ईदृशः परमात्माऽयं प्रत्यगात्माऽयमीदृशः । तत्संबन्धानुसन्धानमिति योगः प्रकीर्तिः ॥

योगो नामेन्द्रियैवश्यैर्वृद्धेद्रिहणि संस्थितिः । प्रयुक्तैरप्युक्तैर्वा भगवत्कर्मविस्तरैः ॥ इति ।

एतदनुसन्धानमेव द्वयार्थानुसन्धानम्, एतद्विरुद्धं तु राहुमीमांसकानां कवन्धमीमांसकानां चानुसन्धानं वेदवाह्यमिति श्रीकृष्णमुनिभिरुक्तम्—

* चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया । फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे ॥

स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुरोधेन ते ॥ इति ।

यत्त्वपरमुक्तम् व्यासदक्षाद्युपदिष्टवर्त्मनाऽपि स्ववर्णाश्रमोचितभगवदाज्ञानुपालनरूपदिनचर्यासिद्धिः, अतश्चोभ्यसंभेदे कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गश्चेति ; तत्र तावदविदितश्रौतसार्वत्रृत्यान्तानां परस्परोपरोधोद्योगावतारः । एवं ह्यत्र परिहृतं श्रीकृष्णमुनिभिः—* पश्चिदिदर्वीहोमानां ससोमानां समुच्चयः । यथा वहूनामेकसिन् तथैवास्यापि कर्मणः ॥ इति । न चात्र तावानप्युपरोधः । अपि च तत्रापीदमभिगमनादिपञ्चकमनुप्रविष्टं दृश्यते । व्यासस्तावत्

* ब्राह्मे सुहृत्त उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् । कायक्षेण तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम् ॥

इत्यारभ्य प्राभातिकस्तानसन्ध्योपासनप्रकारासुपदिश्य, * अथागत्य गृहं विषः समाचम्य यथाविधि । प्रज्वाल्य वह्नि विधिवत् इत्यादिना प्रातहर्में च विधाय, अनन्तरमाह—

* देवादीनां नमस्कुर्यादुपहारं निवेदयेत् । दद्यात्प्रादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत् ॥

गुरुंश्चैवाप्युपासीत हितं चास्य समाचरेत् । वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ॥

जपेदव्याप्येच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् । अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥

वैदिकांश्चैव निगमान् वेदाज्ञानि विशेषतः ॥ इति ।

अत्र दक्षोक्तप्रक्रियया द्वितीयार्थ्यामसाध्यवेदाभ्यासादिष्वद्विष्टर्थाशो जपस्तोत्रशब्दाभ्यां जयास्यसंहितायामुपलक्ष्यते । वृत्तिकर्शतस्य कल्याचिद्वृष्टांशोऽस्ति चेदभिगमनकालसङ्कोचेन परस्मिन्नुपादाने समन्वेति । अत्र देवनमस्कारोपहार-

निवेदनपुष्टादिप्रदानवचनादभिगमनं सिद्धम् । देवनमस्कारश्चात्र विष्णुनमस्कार एव स्वरसतः प्राप्तः, निरूपाधिक-देवतस्य देवान्तरनमस्कारस्यापि तत्रैव विश्रमात् । अत एवादौ * ध्यायीत मनसेश्वरस् इति ध्येयतयोक्त ईश्वरोऽपि जयादिष्विव सर्वेश्वरो विष्णुरेव ; * ईश्वरो विकमी धन्वी इति नामसु पञ्चते । अत्र एवोत्तरव—*न चित्प्राप्तान्तर्तुर्यं विद्यते कर्म वैदिकम् इति स्वयमेवाभिधानाच्च । इदमेव विष्णुनमस्कारादिरूपमभिगमनं तत्परशाश्वेष्विपि नानाप्रकारसुप-दिश्यते । देवादीनामित्यादिशब्देन पित्रादिसंग्रहः । एवं प्रथमकारकर्तव्यमुक्ता द्वितीयकालसाध्यं समाराधनोपकरण-संपादनरूपमुपादानमाह—

* उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये । साधयेद्विविधानर्थात् कुदुम्बार्थे ततो द्विजः ॥ इति ।

एतच्च लौकिकेश्वराभिगमनं गत्यन्तरहीनस्यापद्विष्यम् ; सरन्ति हि—* नगरप्रवेशनानि वर्जयेत् इति । उक्तं च शाण्डिल्यस्मृतौ—

* बुद्धरुद्रदिवसति श्मशानं शवमेव च । अट्टां राजधार्मां च द्रूतः परिवर्जयेत् ॥ इति ।

कालपञ्चककृत्यं तत्र प्रपञ्चितं यथायोग्यं सर्वैर्याह्वाम् । इदमेव चोपादानं भगवदर्थत्वेन भगवच्छाङ्गेषु पु विधीयते । अत्रापि * कुदुम्बार्थे इति न केवलं तादर्थ्ये विवक्षितम्, तद्बुद्धेसर्वत्र प्रतिषेधात् । गीयते च स्वयं भगवता—

* यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मवन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर ॥ इति ।

अतो भगवदराधनरूपयज्ञशिष्टेन कुदुम्बभरणमपि भगवदाज्ञानुपालनमेवेति तद्विवक्षया महार्पिणा * कुदुम्बार्थे इत्युक्तम् । * धर्ममर्थं च चिन्तयेत् इत्यारम्भोक्तार्थचिन्तनमपि धर्मशेषपतया, कायक्षेशचिन्तनं तु क्षेशरदित्तेषांग्रावेपग-र्थम् ; सरन्ति हि मन्त्रादयः—

* अक्षेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् । अप्रयत्नात्सेव्या गृहशैर्विषयास्सदा ॥ इत्यादि ।

अथ तृतीयकालकृत्यमाह—* ततो मध्याहसमये स्वानार्थं मृदमाहरेदित्यादिना । स्वानेन चैवं भगवदनुसन्धानमाह—

* अभिमन्यु जलं मन्त्रैरञ्जिलज्ञैर्वास्तुरैश्चशुभैः । भावपूर्वं तदव्ययं ध्यायन्ते विष्णुमव्ययम् ॥

आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्वानकाले स्मरेद्गुधः ॥ इति ।

तथा— * त्रिपदां वाऽत्र साक्षिं तद्विष्णोः परमं पदम् । आर्वत्येद्वा प्रणवं देवं वा संस्मरेद्ग्रसिम् ॥ इति च ।

तर्पणे— * आदावोङ्कारसुचार्यं नामान्ते तर्पयामि च । देवान् ब्रह्मकृष्णैश्चैव तर्पयेददक्षतोदकैः ॥

तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वस्त्रोक्तविधानतः ॥ इति ।

अत्र प्रणवपूर्वकत्वेन भगवदात्मकत्वानुसन्धानं विहितम् । एतदेव च नित्ये भाष्यकरैरपि दर्शितम्—* देवान्तर्वीन् पितॄन् भगवदात्मकान् ध्यात्वा संतर्प्य इति । तृतीयकालसाध्यं साक्षादिज्यारूपं समाराधनमेवाह—

* न विष्णवाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । तस्मादनादिमध्यानं नित्यमराधयेद्ग्रसिम् ॥

तद्विष्णोरितिमन्त्रेन सूक्तेन पुरुषेण च । नैवाभ्यां सद्वशो मन्त्रो वेदेष्पूत्तश्चनुर्विपि ॥

निवेदयीत स्वात्मानं विष्णावमरुतेजसि । तदात्मा तन्मानश्चान्तरद्विष्णोरितिमन्त्रतः ॥

इत्यत्र तद्विष्णोरित्यादेस्तुतिर्त्यादिविहितप्रणवाद्यपर्कषपरा, एवं विष्णवाराधनस्य सर्वोत्तरत्वकण्ठोक्तेः । पूर्वाप्स-

ग्रन्थेषु सामान्यतो विशेषतश्च देवतान्तरार्चनवचनमन्तवत्यरिमितफलार्थिप्रतिबुद्धेतराल्पमेधपुरुषानधिकृत्येति मन्तव्यम् । गीयते च * अन्तवतु फलं तेषां तद्वत्यल्पमेधसाम् इति । उत्तरत्र च महाभारते—

* ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥ इति । आह च भगवान् वादरायणः—* नान्यं देवं नमस्कुर्याद्विष्णुपादाङ्गसंश्रयः । इति ।

* कर्मणां परिपाकत्वादाविरिज्ञादमङ्गलम् । इति मत्वा विरक्तस्य वासुदेवः परा गतिः ॥ इति च । इदं च विष्णवाराधनं भगवच्छास्त्रेषु तैस्तैर्व्यापकमन्त्रप्रभृतिभिस्तत्त्वादधिकारातुरुपं प्रपञ्च्यते । अधिकृतशास्त्रप्रतिपादितस्य पूर्णोपदिष्टस्यैव मुख्यवं होतशास्त्रोक्त्वोन्नयेन सिद्धम् । एतेन * अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा इति स्मृतिरपि प्रणवाष्टाक्षरद्वादशाक्षरादिमन्त्राणामार्थवर्णरहस्यान्नायाद्यवीततया वेदमन्त्रशब्देन संग्रहात् * पञ्चरात्रोदितेन वा इयमंशस्तान्त्रिकसंज्ञितप्रत्यक्षेतरश्रुतिमूलमन्त्रान्तरविषयतया योज्यः । नित्यं चैतद्वैश्वदेवादिवद्वगवत्समाराधनम्, * नित्यमाराधयेद्वरिमिति वचनात् ।

* शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्णवर्चनं परम् । प्रवःपान्तमन्धसोधि इत्यर्थचविधानतः ॥ इति सूत्रान्तरानुसारात् ।

* खात्वा नित्यं शुचिः कुर्याद्वैर्षिपितृतर्पणम् । देवताभ्यर्चनं चैव समिधादानमेव च ॥ इति सामान्यतो भन्त्केश्च । उक्तं चानुशासनिके श्रीपुण्डरीकनारदसंवादे—

* ब्रह्मचारी गृहस्तो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम् ॥ इति ॥ एवं योगयाज्ञवल्क्यादिष्वपि—

* विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः । तसात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥ इत्यादिकमुच्यते । एवंविधदेवतार्चनाकरणे च प्रत्यवायं व्यास एवाह—

* यो मोहादथवाऽलयादकृत्वा देवतार्चनम् । सुड्कै स याति नरकान् सूकरेष्वपि जायते ॥ इति । भगवदर्चावताररहितगृहस्य पुरुषस्यामोज्यान्त्वमप्यन्यत्रोच्यते—

* केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते । तस्याच्च नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत् ॥ इति । अनन्तरं च पञ्चमहायज्ञपूर्वकं प्राणमिहोत्रं प्रपञ्चयन्नेवमाह—

* स्वाहाश्रणवसंयुक्तं प्राणायान्नाहुर्तिं ततः । अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ॥ उदानाय ततः कुर्यात्समायेति पञ्चमम् । विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादास्मनि द्विजः ॥

शेषमन्तं यथाकामं सुजीत व्यञ्जनैर्युतम् । ध्यात्वा तु मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥ इति । अत्रापि देवप्रजापतिशब्दौ पूर्वोक्तनयेन विष्णुपरौ मन्तव्यौ ; * हृदि ध्यायन्दृरिं तस्मै निवेद्याच्च समाहित इत्यादि-भगवद्यामुनेयोपात्तकर्मकाण्डस्थप्राणाग्निहोत्रविषयव्यासवचनानुसाराच्च । अस्मिन्नापि व्यासवचने देवध्यानं तदेव हृदयस्थानिति गम्यते । ईदृशं च भोजनमेवानुयागसमाख्याऽन्यत्र व्यपदिश्यते । अथान्यदपि भोजनेऽपेक्षितं सर्वसुपदिश्य

* भुक्तैवं सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृहयेत् ॥ इति चतुर्थकालसाथ्यं

स्वाध्यायमाह । एवमन्येऽपि सरन्ति—* भुक्तोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत् इत्यादि । अत्र परिपूर्णज्ञानस्योपबृंहनिरपेक्षस्याधिकारिविशेषस्य द्विषष्ठषष्ठदक्षरद्वयादिजप एव स्वाध्याय इति तत्रत्र तद्विधिः । अत एव रहस्याम्नाये वेदान्तरनिषेधेन द्विषष्ठकमात्रस्वाध्यायविधानं निर्व्यूहम् ॥

यत्पुनरनन्तरं पञ्चकालकृत्यमुक्तं * ततस्सन्ध्यामुपासीत इत्युपकम्य—

* हुत्याऽग्निं विधिवमन्त्रैसुक्तुं चात्रमभीष्टकम् । सभृत्यवान्धवजनः स्वपेच्छुकपदो निशि ॥

इत्यादि, अत्र रात्रिभोजनवचनेन तदनन्तरं योगोऽपि दिवाभोजनानन्तरोक्तः स्वयमेवागच्छतीति तदनुक्तिः । तथा हि ; पूर्वं दिवा भोजनानन्तरमेवमाह—

* हुतानुमन्त्रणं कुर्याद्भूद्वायामिति मन्त्रतः । तथाऽक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्व्याप्तिः ॥

सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः । योऽनेन विधिना कुर्यात्स याति पदमक्षयम् ॥ इति ।

एवं च निगमयामास—* इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि यन्मया । ब्राह्मणानां कृत्यजातमपर्वाफल्प्रपदम् ॥

नास्तिक्यादध्यात्मलस्याद्वाक्षणो न करोति यः । स याति नरकान् धोरान् काकयोनौ च जायते ॥

नायो विमुक्तये पन्था मुक्ताऽश्रमविधिं सुखम् । तसात्कर्मणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥ इति ।

अत्र परमेष्ठी सर्वकर्मसमाराध्यो विष्णुरेव । विष्णोरेव सर्वकर्मसमाराध्यत्वम्—

* भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्, * अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च प्रमुरेव च,

* यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वभूतमयाच्युत । हव्यकव्यमुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक् ॥

इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अयं चात्र परमेष्ठी विहितकर्मतोप्यत्वेनोच्यते । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी, स च * तमसः परस्तात्, * तद्विष्णोः परमं पदम् इत्युक्ते शुद्धसत्त्वमये वैकुण्ठसंज्ञिते लोके वर्तमानः पुरुषोत्तम एव । एवं वैयासके धर्मशास्त्रे भगवतः पञ्चसु कालेषु भजनं भगवन्तिकर्मानुप्रवेशेनैव विहितमिति न कस्यचित्तत्वरित्याग उपपद्यते ॥

यतु दक्षेषोक्तं कालाष्टकविभागेन दिनकृत्यम्, तदपि प्रकृतानुगुणमेव ; तथा हि—

* प्रातस्त्वय कर्तव्यं यद्विजेन दिनेदिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥

उदयात्मयं यावत्र विषः क्षणिको भवेत् । निलैनैमित्तिकैर्यैकैः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः । अज्ञानादथवा लोभात् [स तेन]त्यागेन पतितो भवेत् ॥

इति नित्यनैमित्तकर्मणां तदुपकारिकाम्यकर्मणां च यथाकालमनुष्टानमविच्छेदेन कर्तव्यमिति प्रतिपाद्य,

* दिवसस्याद्यभागेन कृत्यं तसोपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् । भागेष्वेतेषु यत्कृत्यं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

इति कालाष्टकविभागेन कृत्याविभागं सामान्यतः प्रस्तुत्य,

* उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्हवत् । ततः स्वानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ इत्यादिना,

* सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनहस्सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्मवेत् ॥

हस्यन्तेन शानाच्चमनसन्ध्यावन्दनादीनि यथावत्प्रतिपाद्य,

* सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयंहोमो विशीयते । स्वयंहोमफलं यतु न तदन्येन जायते ॥

ऋतिक् पुत्रो गुरुर्ग्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । षष्ठैरेव हुतं यतु तद्दुतं स्वयमेव हि ॥

इति प्राभातिकं होमं चोक्ताऽनन्तरमाह—

* देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाहं तु विशिष्यते ॥

देवकार्याणि पूर्वाहे मनुष्याणां तु मध्यमे । पितृणामपराले तु कार्याण्येतानि यततः ॥ इति ।

अत्र प्रातहोमानन्तरं देवकार्यविधानात्कालचोदितं भगवदभिगमनमपि सामान्यतः उपदिष्टं भवति । यत्वनन्तरसुक्तम्

* द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विशीयते । वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्वानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

इति, तदप्यनुगुणम्; उक्तानि हि जयाख्यसंहितायां जपध्यानार्चनसोत्राणि प्रथमप्रहरर्पयन्ते अभिगमने । उपादानं चानन्तरसेवाह—

* समित्पुष्पकुशादीनां स कालस्सुदाहृतः । तृतीये तु तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥ इति ।

इदच्छोक्तं जयाख्यसंहितायाम् * ततः पुष्पफलादीनाम् इत्यादिना । अत्र * पोष्यवर्गार्थसाधनमित्येतत्प्रागुक्तन्यायेन भगवतीणनतयैवेति ग्राह्यम्; आह चात्र प्रातस्त्वानादीन् प्रक्रम्य पूर्वमेव सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसन्धानम्—

* ध्यायेत्तारायणं देवं खानादिषु च कर्मसु । ब्रह्मलोकमवाप्नेति न चेहाज्ञायते पुनः ॥ इति च ।

अस्त्रयच्च भगवान् शौनकः * हरिमेव स्मरेत्तित्य कर्मपूर्वपरेषु च इति । अत्र कर्मशब्देनानवच्छेदादृष्टादृष्टसर्वकर्म-संग्रहः । अन्यदैत्यत्वकर्मण्यपि तदन्तरात्मभूतो हरिरनुसन्धेये इत्येवकाराभिमायः । नित्यमित्यनेन काम्यत्वनैमित्तिकत्व-शङ्काल्पुदासः । स्वतः प्राप्तं कर्मकाले स्मरणं चकारेण संगृह्यते । एवं शाकीयेषु सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसन्धानं नित्य-मिति सिद्धम् । एतदेव रागप्राप्तेष्वप्यवर्जनीयमिति जयाख्यसंहितायां नियमेषु पठ्यते—

* शयनासनयानादावासक्तश्चापि भोजने । हृद्वतं न त्वयेद्यानमानन्दफलदं हि यत् ॥ इति ।

सर्वसंग्रहेण तूच्यते—

* आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्यं च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्तदा ॥ इति ।

एतं च नित्यत्वात्स्वरूपानुरूपानन्दफलत्वेन स्वयंप्रयोजनत्वाच्च स्वतन्त्रप्रतिशास्त्रान्तर्षैरपि दुस्त्यजम् । उक्तं चैवं स्वयं-प्रयोजनत्वं नारायणमुनिभिः—

* वृत्तिः स्वामिनि दासस्य स्वरूपानुगुणा शुभा । भक्तिशद्वासमायुक्ता तत्समाराधनं विदुः ॥

किं किं न साध्यं भगवदराधनपैर्सरैः । वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम् ॥ इति ।

भगवदनुसन्धानविच्छेदोऽपि हि पुरुषार्थहनित्वेन सर्यते—

* यन्मुहूर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्त्वमहच्छिद्रं सा आन्तिः सा च विक्रिया ॥ इति ।

पुरुषार्थहानिः कामकोषादीणामवकाशः, अनामादिषु आत्मबुद्धिहेतुरस्वाभाविकसुखदुखकारणं चेत्यर्थः ।

* एकस्मिन्प्रतिक्रियान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्मुक्तिनेव युक्तमाक्रिदितुं भृशम् ॥ इति ।

खिञ्चवृत्तीनामन्यपराणामपि—

* व्यापृतेनापि मनसा विष्णुस्सेव्योऽन्तरान्तरा । मेरथीबद्धो आम्यमाणो घासग्रासं करोति गौः ॥

इत्यादिभिर्यथावतरं क्षुच्छान्तिकरकर्मसमाधिना तावन्मात्रप्रयोजनवेन भगवत्सेवनं स्मर्यते । तदिह सिद्धोपायस्योपायं साधयतश्च भगवत्कैङ्कर्यमरोगस्यारोग्यार्थिनश्च क्षीरस्वादवत् स्वयं प्रयोजनमेव ।

यतु * चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् इत्यादिना स्नानभेदानप्युपदिश्य-

* पञ्चमे तु तथा भागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥ इत्यादिना

* संविभागं ततः कृत्वा गृहस्यः शेषभुग्भवेत् । सुकूता तु सुखमास्याय तदन्तं परिग्रान्तेन् ॥

इत्यन्तेन संग्रहेण देवार्चनं भोजनपर्यन्तमुक्तम्, तत्राप्यवान्तरपर्यमेदेन द्विधा विभक्तोऽयं काल प्रवेज्याकाल इत्येको-
कृत्य निर्दिश्यत इति न विरोधः । अत्र देवसंविभागशब्दनिर्दिष्टमर्थमुत्तरत्र देवार्चनशब्देन विशेष्यामास । * सन्ध्या स्नानं जपो होमस्वाध्यायो देवतार्चनम् इति । एवम् *इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् इत्युक्तकालद्वयं स्वाध्याय-
काल इत्येकीकृतम् । अत्र मात्रया कालत्रयवैषयं मतभेदादुपपद्यते । * अष्टमे लोकवात्रां तु बहिसन्ध्यां ततःपुनः
इत्युक्तलोकयात्राकालविभागस्तु लोकपराङ्मुखे भगवदेकान्तिनि नातीवापेक्षित इति तदनुक्तिः । यथोक्तं पूर्वश्रवे-

* गुरेर्गुरौ संनिहिते वृत्तिः कार्या यथा गुरौ । विद्यागुरुष्वनन्येष्व्यनुवृत्तिस्त्वयोनिषु ॥ इति ।

उक्तं च ब्रह्मविद्धिः-

* अद्यप्रभृति हे लोका यूयं यूयं वयं वयम् । अर्थकामपरा यूयं नागवणगरा वयम् ॥

नास्ति सङ्गतिरसमाकं युष्माकं च परस्परम् । वयं तु किङ्करा विष्णोर्यूयमिन्द्रियकिङ्कराः ॥ इति ।

* अहेस्ति गणाङ्गीतः इत्यादिषु च भिन्नशीलगुणपरिहार उपदिश्यते । संन्यासप्रकरणे * ननानशीलैम्महावासो न दोषाय इति कपिलानुशिष्टस्य कैमुलेन गृहस्थादिष्पिं मोक्षार्थिषु तुल्यप्रसरत्वात् । आमनन्ति बहूचाः * नेदंविद-
निदंविदा समुद्दिशेत् सह भुजीत न सधर्मा स्यात् इति ; तस्येदमुपबृहणम्—

* अवैद्यः प्राकृतः प्रोक्तो वैद्यो वैष्णव उच्यते । अवैद्येन न केनापि वैद्यः किञ्चित्समाचरेत् ॥ इति ।

* अहन्यहनि धर्मस्य योनिस्साधुसमागमः । मोहजालस्य हेतुहिं धौतैरेव समागमः ॥ इति ।

तथा— * मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः । तेषां वै किञ्चन्ननां योगक्षेमवहो हरिः ॥

* अनन्याश्चिन्तयतो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहान्यहम् ॥

* शरीरारोग्यमर्थाश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायिनां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥

* वरं हुतवहज्वालापञ्चरातर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥

इत्यादिभिर्ब्रह्मविदां लोकनैरपेक्ष्यं सिद्धम् ; अत एव हि लौकिकेश्वराभिगमनमप्याप्निष्ठयमिति ॥

यतु पश्चादुक्तम्

* प्रदोषप्रथमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् । यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ इति,

अत्र योगासमर्थस्य तच्छेष्वभूतः स्वाध्यायः, समर्थस्य तु योग एवेति न समानकालतदुभयविधायकशास्त्रद्वयविरोधः ।

विस्तरेण चाह योगमन्ते दक्षः; तत्र चैष सारः प्रोक्तः—

* सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं क्षेत्रं ब्रह्मणि न्यसेत् । एतद्वयानं च योगश्च शेषोऽन्यो अन्थविस्तरः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्च * वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् इति । वृत्तिहीनम्—वाद्यवृत्तिरहितमित्यर्थः । अतः स्वाध्याययोरेकैकस्मिन् प्रदोषादिकाले तदशेषेदेन क्रमात्प्रयोगभेदेऽपि न विरोधः, * यत्रैकाग्राता तत्राविशेषादिति शारीरकसमर्थितप्रकारेणैकाग्रतानुगुणकालान्तरेऽपि स्वगुणमूलस्वाध्यायादिनिरोधेनापि योगोऽनुष्टुतं युक्तः, यामयासार्थविभागे स्वाध्यायादिषु नातिदूरपूर्वपरन्यूनाधिकनाडिकाविभागादयस्तु मतभेदतया निर्वाच्चा इति । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि सम्पादनीयानि ।

अतः पञ्चसु कालेषु तैसैः कर्मभिर्भगवत्सेवनस्य नित्यत्वेन विधानात् व्यासदक्षाद्युक्तमर्थादया भगवदाज्ञानुपालनेऽपि नीरन्ध्रप्रयावदुपासनसिद्धेऽधिकृतशास्त्रोक्तप्रशस्तमपूर्णशास्त्रार्थपरिग्रहैचित्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात्, भाष्यकारान्तेवासिप्रभृतिभित्र प्रपत्त्येकनिष्ठेस्तदनुसारेण भगवद्भजनस्योक्तत्वात्योग्यैश्वाध्यायावत्तदनुष्टुतानस्य यथाशक्ति परिग्रहात्, यच्छीलस्वामी तच्छीला प्रकृतिरितिन्यायेन

* नाहङ्कारात् संरम्भान्नामर्षात्रार्थकारणात् । न भेदवादाङ्गेभाद्वा धर्मं जह्यात्कथञ्चन ॥

इति वदता भगवता वासुदेवनन्दनेन स्वामिना तद्वैस्समर्थीलैर्भावितत्वात्, स्वामिसंप्रीणनस्वरूपानुगुणरूपवृत्तेश्च सर्वाभिमतत्वात्त्रीणनस्य नित्यानां मुक्तानामित्वं च मुक्तुभिः प्रत्यक्षेणावगन्तुमशक्यत्वात् * श्रुतिः स्मृतिर्मैवाज्ञा इति तदुक्त्यनुसारेण शास्त्रादेव तत्प्रीणननिश्चयात्, * येनास्य पितरो याताः, * पञ्चरात्रोदितान्वाऽपि ये स्ववंशैरनुष्टुताः इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण तत्त्वात्तिहितभेदभिदुरेषु परमात्मसंप्रीणनप्रस्थानभेदेषु काञ्चिन्मर्यादामवलम्ब्य स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठैरपि स्वाधिकारोपदेशाद्यनुरूपम्

* कुसीदमेके विहरन्ति सर्वे य आशीर्वदन्तो ददत्यत्र किञ्चित् ।

पर्यन्तलोकास्त्विह ते भवन्ति अनाशिषस्तु विजयायानन्ताय ॥

* यस्य सर्वे समारम्भा अनाशीर्वन्धनास्त्विह । त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च पण्डितः ॥

*अयि भो भगवन्तं याचेत न भो इत्याह आश्रयितव्यो भगवान् भवति न त्वेव याच्यः इति रहस्याम्नायादिचोदितप्रकारेण प्रयोजनान्तरप्रार्थनारहितैः स्वयंप्रयोजनत्वात्पञ्चस्वपि कालेष्विच्छेदेन भगवत्सुप्रीणनरूपशास्त्रीयकैङ्ग्रायव्यापारेण यावन्यासविद्यास्वयायावभुमागामनिन्दश्रेयसकालनिर्विशेषमवन्ध्यः कालो यापनीय इति सिद्धम् ।

अयमत्र सारः—

मङ्गल्यसूत्रवस्त्रादीन् संरक्षति यथा वधूः । तथा प्रपञ्चशास्त्रोयपतिकैङ्ग्रायपद्धतिम् ॥

यद्वन्मङ्गलसूत्रादेस्त्वागे संरक्षणेऽपि वा । रक्षनिरोधमैर्गैर्वा पतितद्वदिहापि नः ॥ इति ।

अनुपुरसुपर्नधन्वान्तरध्वान्तराशि न च पुरत उदेता नास्तमेता च पश्चात् ।

स्वविषयनिजधर्मच्छुद्धसन्त्वान् ससन्त्वानवतु भवतुषारादक्षश्वयोमसूर्यः ॥

कालं सर्वमिहाभ्युपेत्य भगवत्कैङ्ग्राम्यादेशिकं तत्पर्वक्रमपञ्चके किमु वयं मान्ये विमन्येमहि ॥

त्यक्तु विंशतिपञ्चकं शतमिव प्राप्तुं मुधा मुह्यात्मस्माकं सदसद्विवेकिषु मतं हासास्पदं मा स्त्र भूत् ॥

इति श्रीपञ्चरात्ररक्षायां नित्यानुष्टुतानश्शापनाख्यो द्वितीयोऽधिकारः ॥

॥ अथ नित्यव्याख्यानाभ्यः तृतीयोऽधिकारः ॥

अथोपक्रम्यते नित्यकर्तव्यक्रमसंचयः] क्रमः । नाथयामुनपूर्णदिसंप्रदायसरित्पथे ॥

अत्र यदुक्तं भगवद्यामुनाचार्यैः श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे-

* ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तामजीवनः । तत्संश्लेष्यवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥

भगवद्ग्रन्थानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः । लङ्घवात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीनिद्यक्रियः ॥

निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्प्रीत्यैव कारितः । उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्वे तु तामभीः ॥ इति,

इदं तावदाप्रभातादनिशान्तमनुष्ठीयमानेषु सर्वेषु कर्मसु न विसर्तव्यम् । समयाचारनियमाध्यायश्रीवैष्णवर्धमशास्त्रादिकथितं परमैकान्तिनां विशेषकर्तव्यं च सर्वं यथावदनुग्रन्तव्यम् । सर्वेषु च कर्मारम्भेषु भगवच्छासाद्युक्तस्तत्तन्मन्त्रः, * भगवानेव इत्यादिकं भाष्यकारनित्योक्तं च वाक्यं पठितव्यम् । अन्ते च * सर्वं स्वनियास्येत्यादिक्रमेण समन्तकं भगवति समर्पणीयम् । न चैतदस्तिविलमुपासनोपायाधिकार्यन्तरमात्रविषयमिति ब्रह्मितव्यम्, तथासति तत्सहपठितगुरुभजननिर्मल्यमक्षणनिषेधादेरपि तावन्मात्रविषयत्वप्रसङ्गेनालेपकवादावतारप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतत्पूर्वसिन्नविकारे निष्ठेपरक्षादिषु च । तत्र भाष्यकारोऽनियानुष्ठाननिष्ठस्य ब्राह्मसुहृदादिश्रातौ यर्कर्तव्यं तत्तावतचिल्प्यप्रशिष्यग्रन्थतन्मूलभूतसंहिताद्यनुसारेण संगृहाते—पूर्वमेव यथाकालं विश्रान्त्यै निद्रां निर्विश्य प्राप्ते यामिन्याः पश्चिमे याप्ते सावधानेन निद्रा परित्याज्या ; * यामद्वयं शयानस्तु, * युक्तस्वप्नावोधस्य इत्यादिस्मरणात् । येषु च योगग्रन्थेषु कृत्स्यायां रात्रै निश्चिद्रयोगार्थं स्वप्नसमयसंभावितेन्द्रियक्षोभादिपरिहाराय च जागरः प्रतिपाद्यते, स तु विश्रमनिरपेक्षयोगदशापन्नपूर्णरोग्यपुरुषविशेषपिण्डियः । तत्पुरुषशक्त्यनुसारेणैव हि नित्यनैमित्तिकाम्यविषयाणां सर्वेषां शास्त्राणां प्रवृत्तिः, अत एव हि धर्मसाधनेषु प्रधानतमं शारीरं रक्षितुं प्रवृत्ते * ब्रह्मा स्मृत्वाऽयुषो वेदस्मृतवेदमर्थवर्णवेदोपवेदभूतायुर्वेदे

* ब्राह्मे मुहूर्तं उचिष्ठेजीर्णजीर्णे निरूपयन् । अजीर्णे पुनरासन्ध्यागमात्प्राप्तो विधीयते ॥

ईदृशर्वकोडीकारेण हि * युक्तस्वप्नावोधस्य इति गीतम् ; तस्मात्सर्वेषु मानवेषु प्रायिकतयौत्सर्गिकौ निद्राप्रवोधकालौ * यामद्वयं शयानः इत्यादिभिरुपदिश्यत इति विषयव्यवस्था । एवं प्राप्तकालमपनीतनिद्रात्मस्कृत्वेन सन्त्वस्थः प्रसन्नधीश्च भवति । तेन पूर्वायामानुसंहितमन्तःकरणचित्रभित्तिगतं विचित्रशुभाश्रयविशिष्टं ध्येयं निद्रात्मोन्तरितमपि तत्कालसमुन्मिषितसन्त्वसन्धुक्षितसात्त्विकज्ञानरूपप्रदीपकाशेन सम्यगवलोक्यते ; तत एवापररात्रयोगो निष्पद्यते, य एष सान्त्वतादिषु ब्राह्मसुहृदात्पूर्वमेव कर्तव्यत्वेन प्रपञ्च्यते—

* समुत्थायार्थरात्रेऽथ जितनिद्रो जितश्रमः । कमण्डल्लिस्तेनैव [द्विरा]समाचम्य तु वारिणा ॥

गुरुन् देवान् नमस्कृत्य ह्यपविद्याजिनासने ॥

इत्यादिना । एतसंहितानिष्ठानामेष कालनियमः । निशशब्दे सर्वसुषुप्तिकाले च ऐकात्यातिशयसंभावनया च तद्विधिः । तत्पुरुषशक्त्याद्यनुसाराच्च तत्कालविधेरविरोध इत्युक्तम् ।

अत्र— * वैष्णवीं धारयेद्यांष्टि सोदकं च कमण्डलम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

इत्यादिभिर्मन्वाद्युपदिष्टसोदककमण्डलुधारणादिकं भगवद्योगिनोऽप्यनपेदितमिति ज्ञापनाय * कमण्डलुस्थितेनैवेत्युक्तम् । निद्रा[न्त]निमित्ततयोत्तरकर्माङ्गतया चात्र तन्त्रेणाचमनम्, तुशब्देन स्वशास्त्रोक्तविशेषः तोयाभावदशायां दक्षिणश्रवण-स्पर्शश्च व्यज्यते । स्मरन्ति हि—

* सम्यगाचमनाशक्तावभावे सलिलस्य च । पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ इति ।

अत्र मन्त्रचतुष्कादिव्यतिरिक्तं सर्वं संहितान्तरनिष्ठानामपि साधारणम् । अजिनासन इति * चेलाजिनकुशोत्तरम् इति गीते प्रधानांशग्रहणम् । * ततस्त्वभिमत्तैव तिष्ठेत्यद्वासनादिना इति जितासनगतत्वं विधीयते ।

यच— * समं कायशिरोग्रीवं सन्धाय सह वक्षसा । छड्यसाप्रगता कर्या विनिमीरितलक्षणा ॥
जिहा ताङ्गतलस्था च सान्तरे दशनावली । ईषदोषपुरौ लमौ धार्यौ द्वौ वाहुकूर्पौ ॥
ऊरुमध्यप्रदेशो तु हस्तौ नामेष्ठो न्यसेत् । अधरोत्तरयोगेन वामदक्षिणतः क्रमात् ॥
अचलं योगपट्टेन त्वेवं सन्धार्य विग्रहम् । सङ्कोच्यापानदेशातु बृपरिष्टात्मेव हि ॥
विकास्य वर्णहीनेन हादेनालक्ष्यमूर्तिना । विषयान्तर्निविष्टं तु क्रमाच्चितं समाहरेत् ॥
कुर्याद्वै बुद्धिलीनं तु तां च कुर्यात्स्वप्नोचरे । समाधायात्मनाऽस्त्वानं सहमन्त्रैः स्वतः क्रमात् ॥ इति ।

यत्पुनरिह योगदशायां तादात्म्यभावनमुपदिश्यते—

* ततो जाग्रत्पदस्थं चाप्यनिस्त्रद्धं च मन्त्रपम् । परावर्त्य शतं बुद्ध्या तदभिन्नेन चेतसा ॥
तन्मन्त्रजपसमार्थ्यर्थात्तादात्म्यस्थितिवन्धनात् । महिमा तु स विज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते ॥
अभ्यासाद्वत्सरान्ते तु तदद्वैतसमन्वितः । अथ प्रद्युम्नमन्त्रं तु परावर्त्य शतद्वयम् ॥
योऽहंयं सोऽहमनैवाप्यद्वैतेन सदैव हि । एवमेव समभ्यासान्मतिमान् छिन्नसंशयः ॥
तस्प्रभावाच्च तेनैव तथा कालेन जायते । अनेन क्रमयोगेन जपध्यानान्वितेन तु ॥
निखिलं [चा]व्याप्यधीकुर्यामन्त्रवृद्धं पुरोदितम् । यावदाभाति भगवान् स्थाने पूर्वोक्तलक्षणे ॥
प्रलीनमूर्तिरमलोऽप्यनन्तस्तेजसां निधिः । चिदानन्दधनशशान्तोऽप्यनौपयो छनाकुलः ॥
समाधायात्मनाऽस्त्वानं तत्र त्यक्तु जपक्रियाम् । ध्यातृच्छेयाविभागेन यावत्तन्मयतां प्रजेत् ॥
यदा संवेद्य निर्मुकै समाधौ लभते स्थितिम् । अभ्यासाद्वगवद्योगी ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ इति ।

अत्र न स्वरूपैक्यादिकं विवक्षितम् ; शरीरशरीरिणोर्जीवात्मपरमात्मनोशशारीरकसमर्थितप्रकारेणाविकृद्धरस्यास्पष्टलक्षणादोषस्याशेषशास्त्रानुगुणस्यानुकूर्लतकशालिनः, * तस्थत्वादनुपश्यन्ति हेक एवेति साधवः इत्युपर्वैष्टिणशतसुस्थितस्य,
* अवस्थितेरिति काशकृत्त्वः इतिसूक्तितय, पूर्वापरप्रन्थसंहितान्तरानुगुणस्य, विशिष्टद्वैतस्य विवक्षितत्वात् । * ध्यातृ-ध्येयाविभागेन, इत्यादिना च निर्विकर्त्यकसमाध्यवस्था उच्यते । * ब्रह्म सम्पद्यते तदा इति च परमसाम्यरूपफल-प्रतिपादनम् । उक्तं च * ब्रह्मैव भवति इत्यादिवाक्यान्यविकृत्य भाष्यकारैः * प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरितीति । अन्यथा * निरञ्जनः परमं साम्यसुपैति, * मम साधार्थमागताः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां विरोधः । यथा सेयं गौरितीति । अन्यथा * निरञ्जनः परमं साम्यसुपैति, * मम साधार्थमागताः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां विरोधः ।

तथा च श्रुत्यन्तरम्—

* यथोदकं शुद्धं शुद्धमासिकं ताद्वगेव भवति । एवं सुर्वेविजानत आत्मा भवति गौतम ॥ इति ।

साम्ये च स एवेतिव्यपदेशः श्रुतावेव दक्षयते * वैष्णवं वामनमालभेत् स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति इति । एवं च सति * महिमा तु स विज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते इत्यादिप्राकरिणकग्रन्थसामङ्गस्य भवति । शारोरके च फलपादे मुक्तस्याविभूतस्वरूपस्य गुणः प्रकविधिपूर्वकं जगद्यापारव्यतिरिक्तं भोगमात्रासाम्यं च सूत्रितम्—* जगद्यापारवर्जनं प्रकरणादसत्रिहितत्वाच्च, भोगमात्रासाम्यलिङ्गाच्च इति । अत उपायदशाश्रयां फलदशाश्रयां च विशिष्टैक्यानुसन्धानमेवात्र विवक्षितम् । एतेन लाङ्घनन्यासादनन्तरं * सुद्रां बद्धा स्मरेद्ध्यानं देवोऽहमिति भावयेत् इत्यादिसंहितान्तरग्रन्थाश्राव तुल्यन्यायाः । अत्र * मनो ब्रह्मेत्युपासीत इत्यनिष्ठिदेविकर्त्रं विष्णुर्द्वृतिर्विष्णुं सुस्पष्टम् । अत एव हि तथाविधभावनयोऽप्यनन्तरं योग्यतापादनमात्रमुक्तम्—

* न्यासेन देवमन्त्राणां देवतादास्यभावनात् । अपाकृताङ्गकरणाद्ग्रजःसर्वति साधकः ॥ इति ।

अन्यथा— * देवतारूपमात्मानमर्चयेदर्थ्यधूपकैः । धूपात्रगानिकैर्भौर्गव्याच्च नारायणं हृदि ॥

इति समनन्तरकर्तव्यं कथं सङ्गच्छते ? नहि स्वरूपैक्यभावनायां हृदि पुर्नारायणानभिति किञ्चित्स्यात् । नच शेषवृत्तौ प्रवर्तमानस्य स्वरूपैक्यभावनं जागटीति । अतो दृष्टिविशिष्टङ्गोऽत्र स्वीकार्यः । यद्वा गत्यन्तरे संभवति दृष्टिविधिविवक्षा च न युक्ता ; अतस्तच्छरीरतया तादधीन्यादभिसर्वानुवृत्तस्तद्वपदेशः ; तदभिप्रायेण च * स्वनियाच्चेत्यादिकं वक्ष्यति भाष्यकारः । योगे च भिन्नलक्षणयोः परमात्मप्रत्यगात्मनोः संवन्धानुसन्धानमेवेति शाणिडश्वस्मृतिवाक्येन स्थापितं पूर्वाधिकारे । उक्तं च विप्रकीर्णं सात्म[ते]तनिल्यं संगृह्यान्ते श्रीकृष्णमुनिभिस्वरूपैक्यादिवृद्धैरैविक्रितम्—

* चेतनस्त्वेकं एवेति मतिर्यां केवला किया । फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाःप्रामाण्यवृद्धिज्ञे ।

स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगे न ते ॥ इति ।

एवं यथावदनुष्ठितयोगस्य आनितसम्भावनायां ब्राह्ममुहूर्तात्पुनर्विश्रामोऽनुज्ञाप्यते—

* ततः श्रमजयं कुर्यात्य्कृता ध्यानासने क्रमात् । समासीत शयनश्च कालं रात्रिक्षयावधि ॥

अत्र ब्राह्ममुहूर्तप्रभृति विशेषकर्तव्ये दिव्यात्रं प्रदर्शितम्—

* ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात्ततः । स्त्रावाऽभ्यन्तर्य जगन्नाथं समिदाधानमाचरेत् ॥

इत्यादिना । तदिदं संहितान्तरे षु विस्तृतम् । अत्र हरिर्हिरिरिति मुहुस्तङ्गीतयन् हरिमेव चिन्तयनुचिष्टेत् । अत्र हरिशब्दसङ्कीर्तनं सप्तकृत्व इति श्रीमद्भूत्रसामुनिभिर्नियत्कर्मसंग्रहे निवद्धम् । उत्तिष्ठतश्च हरिशब्दपूर्वकभगवदनुसारणं श्रीविष्णुर्धर्मे भगवता शैनकेनोक्तम्—

* उत्तिष्ठन्त्रित्वं हरिं ब्रजंश्चिन्तय केशवम् । सुज्ञंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम् ॥ इति ।

सर्वकर्मान्तरम्भावसानेषु च हरिसंसरणं तेनैव स्वकीयसूत्रेऽप्युक्तम्—* हरिमेव सरेक्तित्य कर्मपूर्वपरेषु च इति । स च निद्रानन्तरमनुसर्तव्यो हरिः * नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च इति धर्मदेवतात्मजत्वेन सर्वयमाणेषु भगवदवतारेषु तुरीय इति संप्रदाय । गजेन्द्रमोक्षकश्चैव—

* ग्राहग्रस्ते गजेन्द्रे स्वति सरभसं तार्क्यमासूद्ध धावन् च्यवृन्नन्दन्तःक्रन्तनाग्निकरः मेघगम्भीरघोषः ।

आविश्राणो रथाङ्गं शरमसिमभयं शङ्खचापौ सखेष्टौ हस्तौः कौमोदकीमध्यवतु हरिसावंहसां संहतरेनः ॥

स स्वल्पं तमोमयग्राहग्रस्तस्वाश्रितगजेन्द्रमोक्षकः सुषुप्तिरूपस्वेतरदुर्विवारतमोग्राहग्रस्तजनुजालमोक्षकत्वेनानुसन्धीयते ।

तमधिकृत्यैव पौराणिकोपजप्यं * प्रातः स्मरमि इत्यादिश्लोकत्रयं प्रभाते सर्वैः पठ्यते । तत्कलश्रुतौ च हरिस्तियेव भगवान्निर्दिष्टः—* श्लोकत्रयमिंदं पुण्यं प्रातस्त्वाय यः पठेत् । लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥
इति । पापं तद्विपाकरूपं सर्वमनिष्टं हरतीत्यत्र हरिशब्दः ।

* ब्रह्माणमिन्दं रुदं च यमं वरुणमेव च । प्रसद्य हरते यस्मात्समाद्वरिरितीर्थिते ॥

इत्यादिभिस्तस्यैव निखिलजगदुद्यविभवल्यलीलस्य निरङ्गुशस्वातन्त्र्यं चासुसधेयम् । एवसुत्थाय निद्रान्ताचमनं मुख्यम्, दक्षिणश्रवणस्पर्शनरूपं वा तदानीं शक्यं विधाय तस्मिन्वेव शयने समासीनः प्रतिसंहृहितयोगो योगशास्त्रोक्ते यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियव्याकुरणास्त्वये क्रमभाविनि संज्ञाचतुष्टे द्वितीयावस्थारूपव्यतिरेकसंज्ञान्ययेन भूतभाविदशाविशेषपरमर्शाय कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय च नियतेन्द्रियस्माहितोऽतिकान्तमनन्तं कालं निर्थकमवलोक्य निर्वेदं परं गच्छेत् । निर्वेदप्रकाराश्च विविधाः तत्संहिताविदेषेष्वनुसंधेयाः । तदिदं संगृहीतं नारायणमुनिमिः—

* ब्राह्मे सुहृत्ते सच्चस्यो हरिस्तियति ब्रुवन् । उत्थाय शयने तत्र समासीनस्समाहितः ॥

व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितः परम् ॥ इति ।

विस्तरेणोद्धृतं चैतद्विज्ञवेशश्वरैः—

* ब्राह्मे सुहृत्ते संप्राप्ते निद्रां त्वक्तु प्रसन्नवीः । हरिर्हरिस्तियति व्याहरेद्वैष्णवः पुमान् ॥

उत्थाय शयने तस्मिन्नासीने नियतेन्द्रियाः । ऋत्सनिर्विण्णहृदयो व्यर्थं वीक्ष्य गतं वयः ॥

इत्यादिभिः, *दुस्तरां मद्वशमेतां कथयिष्यामि कस्य वा इत्यन्तैरधिकविशैः श्लोकैः । यद्यपि सुमुक्षोः *परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् त्राप्तिणो निर्वेदमायाचास्यकृतः कृतेन ; तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् इति प्राथमिकगुरुपतिकालात्पूर्वमेव तृणीकृतहरण्यगर्भादिभोगः परिपूर्णनिर्वेदसंवृत्तः, तथाऽपि विषमविपाकविशेषगुणत्रयमूतप्रकृतिसंबद्धतया संभावितविषयसङ्गादिदोषपरिहाराय तथाविध एव निर्वेदोऽनुवर्तनीयः । अगीयत चास्य नित्यानुवर्तनीयत्वम् अमानित्वादिगुणगणमध्ये—* जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदेषानुदर्शनम् इति । अतस्सङ्गोपायस्यापि परङ्गुशरपरकालादीनामिव भगवदनुभवविच्छेदकतया हेयतमरजस्तमोमयनिद्रादिप्रतिकूलव्यर्घप्रवाहानुवृत्तिदर्शनेन संसारवैराग्योपचर्यार्थमहरहस्तदुचितावसरेषु निर्वेदः कर्तव्यं एव । एवं सति विवेकविमोक्षादिसप्तकान्यतमभूतानवसादविरुद्धावसादविशादुत्तरकैङ्ग्रेयपद्मुत्रे—रनिष्पत्तिस्यादिति तत्परिहारायानन्तरमुच्यते—

* इति निर्विद्य तदनु धृतिमालम्ब्य सान्त्विकीम् । विघ्रूय चेमं निर्वेदं सर्वकार्यवसादकम् ॥

इत्यादिना गतजलसेतुबन्धनामिलषष्ठ्यानुतापप्रशमनपूर्वकं सान्त्विकधृत्यालम्ब्यनात्मकागमिकालशक्यकैङ्ग्रेयनिश्चयः । सान्त्विकधृतिस्वरूपं चेदं भगवता गीतम्—

* धृत्या यदा धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिस्वा पार्थ सान्त्विको ॥ इति ।

सत्र निश्चयप्रकारः एवं तत्कालोचितकर्तव्यविभागेन संगृहीतः—

* इति ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः । पदयोरर्चनं कर्तुं यतमानस्समाहितः ॥

अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद्व्याणि चार्जयन् । अर्चयंश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥

ध्यायत्रपि परं देवं कालेषुक्तेषु पञ्चसु । वर्तमानस्सदा चैवं पाञ्चकालिकवर्तमना ॥

स्वार्जितैर्गन्धपुष्पायैः शुभैशक्त्यनुरूपतः । आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥ इति ।

अत्र हत ऊर्ध्वं यावज्जीवं सदेत्यादयः शब्दाः कैङ्गर्यप्रारम्भदिवसे तावस्त्रसवाहिन उत्तरोत्तरदिवसेष्वपि निस्पाधिक-
कैङ्गर्योपचयसिद्धद्वयं निर्वेदविषयतयाऽनुर्वतमानानां भगवदासक्तिविरोधिनामान्तराणामप्रादशवण्डालघुद्वृष्टलादिशब्द-
व्यपदेश्यानां दोषविशेषाणां निश्चेष्टनिवृत्तिलक्षणैश्चित्यलभार्थं प्राज्ञप्रज्ञापहारकविषयेन्द्रियादिमूलसंभावितपाक्षिककैङ्गर्य-
विच्छेदपरिहारार्थं चेदं प्रथमप्रवर्तनेनैव मनोरथानुर्वतं कार्यमेव । अत एव नारायणमुनिभिरपि-

* भगवद्वरणाम्भोजपरिचर्याविधिक्रमम् । एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदधमहे ॥

इति नित्यर्कत्वं प्रक्रम्योक्तम्—

* व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितःपरम् । आराधयेयं ध्यायेयं भजेयं पुरुषोत्तमम् ॥

कीर्तयेयं नमस्येयं चिन्तयेयमनारतम् । त्रजेयं शरणं चेति निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥ इति ।

तत्र * गमयिष्यामि वासरान् इत्यनेन प्रकृतस्य परमैकान्तिनः प्रकारान्तरेण काल्यापनमशक्यमित्यच्छद्रैकैङ्गर्यस्य स्वयं
प्रयोजनत्वं व्यज्यते । तदेव कण्ठोक्तं नारायणमुनिभिः—

* किं किं न साध्यं भगवदाराधनपैर्नैरैः । वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम् ॥ इति ।

यदत्र धर्मार्थचिन्तनं तदुपायभूतकायक्तेशचिन्तनं च सर्वते, तत्र कैङ्गर्यरूपो धर्मः, तच्छेषभूतोऽर्थः, तयोर्गुरु-
लघूपायविवेकार्थं कायक्तेशचिन्तनम् । तत्र न पूर्वाह्मद्यन्दिनापराह्नानफलान् कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु च
धर्मोत्तरस्यादित्यादिगर्भात्माद्युक्तकामोपाधिकप्रवृत्त्यंशोऽपि * धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ इत्युक्त-
सत्तत्त्वानोत्सादनादिमात्रार्थशास्त्रीयकामविषयतया गृहस्यस्य कैङ्गर्यपक्षे निक्षिप्यते । तद्यमपवर्गाङ्गुरभूतस्वयंप्रयोजन-
स्वामिकैङ्गर्यमहानन्दलाभः * विद्वायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निर्वार्यत इति कथं भविष्यतीति भयादनन्तरं प्रतिबन्धक-
निवृत्तिः कथ्यते—

* एतकियाविरोधीनि प्राचीनान्यशुभानि मे । कर्माण्यनन्तान्यच्छेधान्यनादीन्यशुचीन्यपि ॥

स्वैव कृपया देवो विनाश्यासमन्नोरथान् । पूर्यत्विति संपार्थ्यं मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ इति ।

स च प्रार्थनामन्त्रः * त्वय्याराधनकामोऽप्यम् इत्यादिको यथान्यायं देशिकसकाशादधीत्यात्रान्वहं प्रयोक्तव्यः । एवमेव
हि सर्वेषां मन्त्राणां समाधिः, विष्येहि हि नैषकल्यं दृष्टादृष्टप्रत्यवायश्च तेषु तेषु शास्त्रेषु पठ्यते—

* यद्यच्छ्या श्रुतो मन्त्रश्छेनाथं छलेन वा । प्रेतिक्षितो वा व्यर्थस्याप्रत्युतानर्थदो भवेत् ॥ इति ।

असैव श्लोकस्यान्यत्र * तं जपेद्यद्यनर्थकृत् इति चतुर्थपादस्य पाठः । एवंविधनिर्विधकैङ्गर्यसिद्धिरपि—

*सङ्कल्पादेव भगवांस्तत्त्वतो भावितात्मनाम् । वृत्तान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥

इति श्रीसाच्चतादिकथितप्रकारेण भगवत्सादादेव भविष्यतीति तस्तिद्वयर्थमपि प्रथमं हरेरेव ध्यानमुच्यते—* इति
संपार्थ्यं तस्तिद्वयै संसरेत्यथं हरिम् इत्यादिना । अत्र गुरुपरम्पराप्रतिपूर्वकमिदं ध्यानं विवक्षितम्, * गुरुन् प्रपद्य
प्रथमं तदुरुंथं ततो हरिम् इति तस्तिन्नवसरे नित्यान्तरोक्तेः । उक्तं च श्रीसाच्चतेऽपरात्रयोगारम्भे * गुरुन् देवं
नमस्कृत्य द्युपविश्याजिनासने इत्यादि । सर्वत्र शास्त्रीयकर्मारम्भे भगवत्पर्यन्तगुरुंक्तिप्रपदनं निश्चेयसाय भवति । उक्तं च

रहस्याम्नायब्राह्मणे * स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति आचार्याणामसावसावित्यभगवत् इति । देवगुरुभक्तिरेव सर्वतन्त्र-प्रकाशकरणमिति कठवल्लयां श्रूयते—

* यस देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता द्वार्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ।

उक्तं चापस्तम्बादिभिः * देवमिवाचार्यसुपासीत इत्यादि । एवं मनोरथसिद्धै गुरुपसत्तिपूर्वकं भगवन्तं प्रपद्य भगवच्छास्तदुपबृहणनिलगद्योत्रादिषु विप्रकीर्णोन्तक्ष्यानं यथावगमं समाह्यातुतिष्ठेत् । गुणोपसंहारपादोक्तन्यायेन ध्येयरूपादिषु साधारणमसाधारणं च सर्वं तत्त्वसंहितादिविशेषानुसारेणावगन्तव्यम् ; एवं परिपूर्णं भगवन्तमनुसन्धाय ततो वासुदेवादिव्यूह[नाम]चतुष्यं केशवादिव्यूहान्तरनामानि मत्यादिदशावतारानामान्यन्यान्यप्यधिगतानि पृथग्भूतानि सोत्रनिवद्धानि देव्यादिनामानि च प्रहृष्टजनकेनोचैश्शब्देन सङ्कीर्तयेत् ; तत्कालचोदितं समुचितभगवन्मन्त्रजपं वेदाभ्यासं च यथावलमाचरेत् । तत्र वासुदेवादिकलिपर्यन्तसङ्कीर्तिं प्रणवपूर्वकं मन्त्रात्मकं पारमेश्वरे प्रोक्तम्—

* संप्रबुद्धः प्रभाते तु उद्धाय शयने स्थितः । नामां सङ्कीर्तिं कुर्यात्पोडशानां प्रयततः ॥

ओं नमो वासुदेवाय नमस्सङ्कर्षणाय ते । प्रदुम्नाय नमस्तेऽस्तु अनिरुद्धाय ते नमः ॥

क्रमशः केशवादीनां यावद्वामोदरं द्विजः । नमो नमः केशवाय नमो नारायणाय च ॥

माधवाय नमश्चैव गोविन्दाय नमस्ततः । विष्णवेऽथ नमस्कुर्यात्मस्ते मधुसूदन ॥

नमस्त्विविकमायाथ वामनाय नमस्ततः । नमेऽस्तु श्रीधरायाथ हृषीकेशाय ते नमः ॥

नमस्ते पद्मनाभाय नमो दामोदराय च । दिव्यानामवताराणां दशानामथ कीर्तनम् ॥

एकशृङ्गादिकानां तु विहितः क्रमशः प्रभोः । नमस्ते मीरनल्याय कमठाय नमस्ततः ॥

नमोऽस्त्वादिवराहाय नारसिंहाय ते नमः । नमो वामनस्तपाय नमो रामत्रयाय च ॥

कुठारज्याहलाक्षाय नमः कृष्णाय वेष्टेषे । कल्किन् विष्णो नमस्तेऽस्तु सर्वं सप्रणवं द्विजः ॥

यथास्थितक्रमेषैव भेदांस्वेतान् हरेर्विभोः । नमस्कुर्यात्मभाते तु योगान्ते तुै दिनक्षये ॥

शब्देनोचत्तरैषैव संहृष्टिजनकेन तु । स्तोत्राणि चाथ मन्त्राणि उदीर्यान्यानि वै ततः ॥ इति ।

एवत्र संगृहीतं वद्विवर्णश्चरैः—

* चिकीर्षकोप्सितं कर्म तत्त्वामान्यनुकीर्तयेत् । चतुर्भिर्वासुदेवाद्यैर्नामभिस्सह संयतः ॥

जपेद्वादशनामानि केशवादीनि चादरात् । दशावतारानामानि मत्स्यकूर्मादिकान्यपि ॥

जपननुत्थाय शयनादर्चयिष्यन् सदा हरिम् ॥ इति ।

एकमुच्चैस्तरेण शृण्वतामपि सकलदुरितहरिणा हरिसङ्कीर्तनेन संहृष्टमानसः सन्ध्यायामासन्ध्रायां सन्ध्यातृत्वेन सर्वेषां सन्ध्येति परिकीर्तिं भगवन्तमुपासितुं जिगिमिषुर्हर्षिं ब्रुवन् तत्पादुत्थाय * नमः क्षितिधरयोक्त्रा वामं पादं महात्मे इति पारमेश्वरादिपठितेन नमःपूर्वेण क्षितिधरलिङ्गेन मन्त्रेण महावराहं क्षितिधरमनुध्यायन् वामपादं भूमौ विन्यसेत् ।

* ततो भूधरमन्त्रेण वामपादं भुवीत्यपि स एव मन्त्र उच्यते । तत्र क्षितिधराणसाम्यात्कूर्मादिरूपान्तशङ्काव्युदासाय

* श्रीमद्राहमन्त्रेण न्यसेद्वामपदं भुवि इति विशेषशब्देन व्याचल्युः । महावराहमहिष्या भुवः प्रपदनं चात्र महा-भारतादिषु समन्त्रक्षमपदिश्यते—* नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तुभ्यं देवि वसुन्धरे इति । पृथिव्याः प्रियदत्तेति कीर्तनं च विष्णोः ब्रह्मण्डेवकीर्तनवदनवदाद्देतुत्वेन सर्यते—

* पृथिवीं प्रियदत्तेति गायन् सर्वसहेति वै । विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेति कीर्तयन्नावसोदर्ति ॥ इति ।

ततः पदक्रमान् कुर्वत् विष्णुक्रमणमन्नेण पादेन्द्रियाधिदैवतं त्रिविक्रमं विष्णुं ध्यायेत्, * क्रान्ते विष्णुं बले हरिस् इति पदविक्षेपे विष्णोरसुव्येयतोक्ते:; तदनुसन्धानस्य च तत्तदुक्तिःः श्रीवद्वेदान्तदैशिकग्रन्थम् । इति सन्धायापूर्वकालकर्तव्यक्रमः ।

ततः स्नानीयर्दर्भतिलवस्थादिकं वृषाद्वद्यार्थस्नानोपकरणं सर्वं समाहृत्य नन्निरेति द्विन्दुप्रजन्तुपलायनार्थं निर्गममार्गं सञ्चालयेत् । यथोक्तं पारमेश्वरे—* बहुर्निर्गन्तर्गतं तु सञ्चालयं इत्यादि । ततो गृहचिर्गच्छन् केशवमनुध्यायेत् * ब्रजन् चिन्तय केशवस् इतिसरणात्; केशवशब्देन * अंशवो ये प्रकाशन्ते * यदादित्यगतं तेजः इत्याद्युक्ता अंशव उच्यन्ते, तद्वन्नात् केशवः, गच्छतो मार्गादिप्रकाशनार्थं दिङ्गोऽन्नान्नगमोऽनिग्नार्थन्,

* क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥

इति ब्रह्मरुदोपलक्षितविधस्त्रिष्टरक्षाहेतुत्वात्, केशवघोपलक्षितसर्वदृष्टदमनस्वभावत्वाच्चासहायदशासाहाय्यार्थं तदा तच्चिन्तनम् । ततः स्वाश्रमग्रामादिभ्यो वहिः नैऋत्यां दिशि द्वित्रेपुपातप्रमितां भुवमतिक्रम्य शुद्धे देशो निक्षिस्वानोपेकरणो यथोक्तनियमैविष्मूत्रविसर्जनं कृत्वा स्वर्वर्णश्रावणस्वाद्यनगुणाद्यार्थमृत्सङ्घचावर्णपरिमाणादिनियमवद्वन्धलेपक्षयकरमर्शःप्रीडादिरहितं शौचं कुर्यात् । अत्र मूत्रपुरीषयोरेकस्य प्रवृत्तौ तस्मैव शुद्धिः, कमेणोभयप्रवृत्तौ यथाक्रमम्, युगपत्रवृत्तौ पुरीषशुद्धिः प्रश्नमिति निष्कर्षः । तत्रैव पादे * उपवीतं कर्णदेशे निधाय च तृणादिना इत्यादिना विष्मूत्रविसर्जनप्रकारसुक्ताऽनन्तरसेव शौचविधिस्त्वः—

* दक्षिणेतरहस्तेन गृहीत्वा मेहनं ततः । दक्षिणे मृत्तिकां हस्ते समुत्थाय जलाशयम् ॥ इति ।

प्रागुदीच्यासुदीच्यां वा गत्वा शौचं समाचरेत् । मृत्तिकाभिर्द्वादशभिर्गुंदं षड्भिर्मध्य मेहनम् ॥

अन्तरा चान्तरा वामं करं प्रक्षालय वारिभिः । तन्मात्राभिस्तदन्ते द्वौ करौ द्वादशसङ्ख्यया ॥

संशोध्य च करौ जड्वे कटिं चोरुं च वारिभिः । प्रत्येकं मृत्तिकामात्रचतुष्केन विशोधयेत् ॥

पितामहस्तु सनकुमारायैवमाह—

* ततः पूर्वं समुत्थाय प्राचीमेवोपनिष्क्रमेत् । उदीर्चीं प्रागुदीर्चीं वा शौचाचारक्षमां दिशम् ॥

यत्रोदकं प्रभूतं तु तद्वत्वा शौचमाचरेत् ॥ इति ।

सरन्ति देशादिभिंश्च शौचम्—

* देशं कालं तथा ज्ञानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् ॥ इति ।

दिवसादिभेदेनापि शौचतारतम्यं सर्वयते—

* अहि यच्छ्लौचमुद्दिष्टं निश्चयद्वं तु ततो भवेत् । पथि पादस्ततः प्रोक्तो यथाशक्त्यातुरस्य तु ॥ इति ।

पारमेश्वरे प्रावृडादिकालभेदेनापि मृत्सङ्घचामेदादिकमुक्तम्—

* अस्पृष्टतीर्थश्लौचार्थं मृद्गिरम्भुदूर्जैर्लैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

तिक्षे लिङ्गे मृदो देया एकैकान्तरमृत्तिकाः । पञ्च वामकरे देयास्तिक्षः पाण्योर्धिशुद्धये ॥

मृत्तोत्सर्वे शुद्धिरेषा पुरीषस्याप्यनन्तरम् । अर्धप्रस्त्रिमात्रं तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥

द्वितीया च तृतीया च तदर्धा परिकीर्तिता । बिडाल्पादमात्रं तु तदूर्ध्वं परिकीर्तिता ॥

पञ्चापाने मृत्तिकाः स्युतैर्थैवान्तरमृत्तिकाः । दश वामकरे देयास्सप्त तूभयहस्तयोः ॥
 पादाभ्यां तिसुभिशुद्धिर्जड्डाशुद्धिश्च पञ्चमिः । नियोजयेत्ततो विप्रः कट्टां वै सप्तमृत्तिकाः ॥
 स्वदेहस्वेददोषप्राणा बाह्यकर्दमशान्तये । भक्तानां श्रोत्रियाणां च वर्षास्वेवं निरूपितम् ॥
 प्रावृद्धुक्तातु वै तस्मादेकमृद्धयपनेदनम् । शरद्रीष्मवसन्तेषु नित्यं कार्यं क्रियापैः ॥
 एकस्मादपि चैकैका परिपाल्या तु मृत्तिका । हेमन्ते शिशिरे विप्रैः श्रोत्रियैसंयमस्थितैः ॥
 पथि शौचं प्रकर्तव्यं देशकालानुरूपतः । गन्धलेपमपात्यैव मनश्शुद्धया विशुद्धयति ॥
 विहिताः पादशौचे तु विडालपदसम्मिताः । मृद्धश्चतुर्द्विजेन्द्राणां त्रिर्द्विरेका क्रमात्ततः ॥
 वर्णानां शूद्रनिष्ठनां कटिशौचे तथैव हि । सप्तसप्त उभाभ्यां तु कराभ्यां त्रितयं पुनः ॥
 सर्वेषामेव सामान्यं पाणिशौचमुदाहृतम् । अन्तर्जानुगतं कृत्वा सुजयुग्मं द्विजोत्तमः ॥
 चतुर्धा मणिवन्धनस्थं तोयं कृत्वा सुनिर्मलम् । बुद्भुद्वैर्विविर्मुक्तं पिवेद्विष्यो हृदा ततः ॥
 एकैकां हासयेन्मात्रां वर्णकममनुक्रमात् । पाणिना क्षालितं नैव पुनराचमयेद्वृधः ॥ इति ।

आचमनप्रकाराश्च वहुधा धर्मशास्त्रेषु भगवच्छास्त्रेषु च प्रतिपादिताः । तत्र स्वस्त्रोक्तमन्यद्वा यथाधिगममाचमनं कुर्यात् ।
 आचमनोक्त्यनन्तरं च दन्तधावनमुखशोधनप्रकारः पारमेश्वरे उत्तः—

* एवं प्रक्षाल्य विधिवदाचम्य प्रयतः शुचिः । प्राङ्मुखोदड्मुखो वाऽपि उपविश्यासनं ततः ॥
 अर्कादिभिरपामार्गैः कारयेदन्तधावनम् । प्रातर्हृत्वाऽऽचमन्त्रं कषायकडुतिक्तकम् ॥
 भक्षयेदन्तकाष्ठं च दन्तमांसान्त्यवाधयन् । द्वादशाङ्गुलमात्रं तु वक्त्रग्रन्थिविवर्जितम् ॥
 पयोभिस्सह तर्जन्या ब्रह्मन् द्वादशसङ्घचया । काष्ठालाभे तु रोगे वा कर्तव्यं दन्तधावनम् ॥
 षोडशाङ्गुलदीर्घैःस्तु वक्त्रग्रन्थिविवर्जितैः । हेमादिनिर्मैत्वैर्वृद्धिं कुशदर्भादिभिस्तथा ॥
 जिह्वानिलेहनं चैव गण्डाशमुखधावनम् । कुर्यादाचमनं विप्रशुचिना सलिलेन च ॥ इति ।

अत्रार्कादिभिरत्युक्तं तत्रैव विवृतम्—

* अर्कन्यग्रोधवस्त्रदिरकरज्ञकुमादिकम् । शारजोदुम्बराश्वस्त्रशुक्रदर्मश्च वैणवान् ॥
 आत्राङ्गुरमपामार्गमर्जुनं धातकी शमी । अन्यानि च पवित्राणि तेषु संपद्माहरेत् ॥ इति ।

अत्राभक्षणीयस्यापि काष्ठस्य भक्षणोक्तिर्भक्षणवदाद्यन्ताचमनादिप्राप्त्यर्था । पादेऽप्येवं दन्तधावनमुक्तम्—

* आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा दन्तधावनमाचरेत् । न्यग्रोधेदुम्बराश्वस्त्रशुक्रार्जुनधातकी ॥
 पलाशवेणुखदिरशमीदारूणि धावने । दन्तानामुदितान्येकादश चाम्भोरुहासन ॥
 दन्तधावनकाष्ठं च द्वादशाङ्गुलमायतम् । दशाङ्गुलं तथा मानमष्टाङ्गुलमधायतम् ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां क्रमेणैदुदाहृतम् ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र प्रतिषिद्धानां वर्जनं सर्वत्र विहितानामुपादानं च क्वचिद्विहितानां क्वचिच्च प्रतिषिद्धानां गत्यभावे ग्रहणमिति
 निष्कर्षः; एवं सर्वत्र भाव्यम् । यथोक्त्तलक्षणं दन्तकाष्ठं समन्वयं गृहीत्वा * आयुर्बलम् इत्यादिस्सार्तमन्त्रपूर्वकं प्रादक्षि-

प्येन प्रथमधरतो दन्तधावनं कुर्यात् । काष्ठालाभादिदशासु तत्ततरुपैस्तृणैर्वा तेषामप्यभावे द्वादशगण्डूष्मैरुखशुद्धिः ।
उक्तं चैव नारायणमुनिभिः—

* तीर्थं संशोध्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाभ्यतः । तृणैर्वा शास्त्रसंसिद्धैर्वर्तार्कवदिरादिभिः ॥
दन्तान् संशोध्य निर्लिङ्ग्य जिह्वां गण्डूष्येन्सुहुः ॥ इति ।

स्मरन्ति च—* अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिद्धिदिनेष्वपि । अपां द्वादशगण्डूष्मैरुखशुद्धिर्भविष्यति ॥ इति ।

अत्र— * प्रतिपर्पवैष्टीषु चतुर्दश्यष्टीषु च । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु । तैलं मांसं व्यवायं च दन्तकाष्ठं च वज्रेत् ॥

इत्यादिभिः प्रतिपिद्धिदिनानि ग्राह्याणि । दन्तशुद्धयनन्तरं दन्तकाष्ठं क्षालयित्वा भड्क्ता शुद्धस्यले निक्षिपेत् । तत्र यच्छुद्धेः पूर्वं जलाशयगमनसुकं तत्र भागवतं भागवताश्रितं च तीर्थं विवक्षितम् ; यथाऽऽहुः—* तीर्थं भागवतं शुद्ध-
मुपाच्छेन्मनोहरम् इति, * ततसीर्थं समाश्रित्य शुद्धं भागवताश्रितम् इति । स्मरन्ति च—

* जलं शुद्धमशुद्धं वा विष्णुवास्तुसमीपतः । विष्णुगङ्गासमं तीर्थं महापातकनाशनम् ॥

भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूतः स्वयं प्रभो । तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभूता ॥

ये भजन्ति जगद्योनि वासुदेवमनीश्वरम् । न ते भ्यो विद्यते तीर्थमधिकं राजसत्तम ॥

यत्र भागवताः स्नानं कुर्वन्ति विमलाशयाः । ततीर्थमधिकं विद्धि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ इति ।

एवं गृहीतस्नानोपकरणस्तीर्थमासाद्य मुखशोधनपर्यन्तं कृत्वा वक्ष्यमाणकमेण तीर्थवगाहनादिपूर्वकं सर्वक्रियामूलभूतं
स्नानमाचरेत् । प्रातस्नानस्य नित्यत्वं प्रभावश्च तत्रतत्र द्रष्टव्यः । तत्र तत्र वर्णभेदेन स्नाननियमं स्मरन्ति पितामहादयः—

* आपेवगाहनं स्नानं विहितं सर्ववार्णिकम् । मन्त्रवत्योक्तं चापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥ इति ।

तत्रशक्तस्य वारुणमेव स्नानम्, तदशक्तस्य तु—

* न स्नानमाचरेद्दुक्ता नातुरो न महानिशि । न चान्यवस्थामाच्छाद्य नाविज्ञते जलाशये ॥

इत्यादिभिस्तत्तत्प्रतिषेधात् स्नानान्तराणि भवन्ति । तेषु च वारुणानन्तरमाकण्ठस्नानमशक्तौ आशिरस्कं वेति स्मरणात्
तत्राप्यशक्तस्य कापिं तस्मिन्प्रथयशक्तस्य तत्तच्छास्त्राचोदितेषु पार्थिववायव्यमन्त्रमानसात्मव्यानपञ्चाङ्गपुरुषान्तरकृतस्पर्श-
पूर्वकावगाहनरूपेषु स्नानान्तरेषु तत्कालसंभावितं तत्रापि स्वशक्यं कुर्यात् । आह चैव ऋतुः—

* प्राक् शौचं स्नानमादेयं ब्राह्मं वा स्नानमिष्यते । वृद्धतुराणामुष्णाद्विर्योगज्ञैर्वा यमादिभिः ॥ इति ।

अत्र यथाधिकारमिति विवक्षा । एवं चोक्तं पारमेश्वरे—

* विना विविधसंपर्केः पञ्चाङ्गं स्नानमाचरेत् । मुखं करद्रयोपेतं पादौ कटितयावधि ॥

स्नोसङ्गाद्युपधातेषु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥ इति ।

शीतोदकस्नानासमर्थस्योणोदकस्नानं, तच्चानुपहतस्यापतिपिद्धिदिवसेष्वेव । एवं शक्त्याद्यनुगुणं स्नानं कुर्यात् । बलानु-
रूपस्नानं प्रस्येकं समुदितं वा संजग्नहुः—

* दिव्याप्यमान्त्रवायव्यभौमैतजसमानसैः । एतैस्समर्तैर्व्यस्तैर्वा कृतशुद्धिर्थथाबलम् ॥ इति ।

अन्यथा त्वर्कमप्यो भवति, * स्नानमूलाः क्रियास्त्रवाः इति विधानात् । अत्रिश्च स्नानजपहोमदानानां नित्यत्वमाह—

* अस्त्रातशी मलं सुहृके अजपः पूयशोणितम् । अहुतामिः किमि सुहृके अदाता कीटमश्नुते ॥ इति ।
एवं स्तातः कृतोर्ध्वपुण्डः स्नानाङ्गं भगवदात्मकदेवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा आचम्य मन्त्रप्रोक्षणमन्त्राचमनपुनःप्रोक्षणस्वात्मपरि-
षेचनानि स्वसूत्रसंहितोक्तप्रकारेण कृत्वा गायत्र्याऽभिमन्त्रितजलमादित्यान्तस्थिताय परमात्मनेऽर्घ्यरूपं दद्यात् । अत्र
जलाञ्जलिप्रक्षेपस्थिरिति सनकुमाराय पितामहः प्राह-

* उभाभ्यां तोयमादाय हस्ताभ्यां सुसमाहितः । गायत्र्या चाभिमन्त्र्यापस्तारव्याहृतिपूर्वव्या ॥

रवेरभिमुखस्तिष्ठन्नूर्ध्वं त्रिस्सन्ध्योः क्षिपेत् ॥ इति ।

ततो वज्रोभूतजलनिहतमन्देहारव्यरक्षोनिरसनपाप्मावधूननार्थं प्रदक्षिणं परिकम्य मार्गशीर्षादिमासेशान् तत्तमन्त्रेण
तर्पयित्वा,

* सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्रीमावाल्लाष्टोत्रसहस्रमष्टोत्रशतं यथाशक्ति [दशावरां] गायत्रीं जपेत् ।

* न च क्रमन्त्रं च हसन्नं पार्श्वमलोकयन् । न पदा पादमाकम्य न चैव हि तथा करौ ॥

इत्यादयश्च जपकालनियमाः ।

* मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्भाता मत्परायणाः । मद्याजिनो मन्त्रियमास्तान् प्रयोगेन पूजयेत् ॥

तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर । उभे सन्ध्येऽधितिष्ठामि द्वास्कन्त्रं तद्वतं मम ॥

तस्माददृष्टाक्षरं मन्त्रं मद्भक्तैर्वीतकल्पमैः । सन्ध्याकालेषु जसत्वं सततं चामशुद्धये ॥

इति श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तश्रीमद्दृष्टाक्षरजपोऽपि यथाशक्ति सन्ध्यायामवसरे कार्यः । प्राणायामेन शतकृत्वः प्रणवव्याहृति-
संभेदविशेषेण दशकृत्वः गायत्रीजपं सहस्रतुल्यं बोधायनादयः स्मरन्ति । एवमेकपादस्थित्यासनविशेषस्वगृहतटाकाध्यत्थ-
मूलदेवतायथनादिस्यानमेदेषु च फलतारतम्यं सर्वते ; तत्रैषा काष्ठा *अनन्तं विष्णुसञ्चितौ इति । गणनायां च कराक्ष-
सूत्रयोर्यथाशक्ति बिकर्त्यतः करणत्वम् । उक्तं च जयार्थ्यसंहितायाम्—जपं तु द्विविधं कुर्यादक्षसूत्रकरार्पितम् इति ।
अक्षसूत्रार्पितं वा करार्पितं वेत्यर्थः । तदेव विशेषितं श्रीसात्त्वते *स्फाटिकेनाक्षसूत्रेण स्वकैर्वीं करार्पवमिः इति । अत्र
स्फाटिकेनेत्यक्षमालावर्गेदाहरणं शास्त्रान्तरेषु पद्माक्षमालादीनामाधिक्यस्मरणात् । फलविशेषार्थं तु मणिमुक्तामयाद्यक्ष-
मालामेदाः प्रतिष्ठाविशेषादिनियमाश्च तत्रत्र प्रपञ्च्यन्ते ; करेऽपि शङ्खपञ्चमुद्रादिमेदाश्च । तत्रैष सारः—

* कनिष्ठामूलामारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । अनामिकान्तं देवेश जपेत्कोटिसहस्रकम् ॥ इति ।

बोधायनीये तु श्रीमदाद्याक्षरविधावेवमुक्तम्—

* कियायागादशगुणो जपयज्ञः प्रकीर्तिः । उच्चाच्छतगुणो ज्ञेय उपांशुश्वेत्सृतस्तदा ॥

उपांशोर्मानसः प्रोक्तस्सहस्रगुणतोऽधिकः ॥ इति ।

अन्यदपि तत्रोक्तम्—

* जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो यः समागतः । संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥

अनुश्राव्य ततः कृत्वा जपशेषं समाहितः । सर्वस्य प्रमवो यस्माद्विष्णुपादश्रिया नराः ॥

तन्मूलतः कियासर्वास्सफलात्मु भवन्ति हि ॥ इति ।

नारदीयश्रीमद्वाष्टाक्षरब्रह्मविद्यायाम्—

* सर्वमन्त्रग्रन्थो जप्यो जपादप्रणवादपि । सहस्र इति विजेयः प्रणवो खक्षरं परम् ॥

असङ्घातात्तच सङ्घातात्सहस्रगुण उच्यते । सङ्घातादपि ॥ इत्युक्तम् ॥

एवं * विधियज्ञाजपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुस्याच्छत्तगुणसहस्रो मानसः स्मृतः ॥
उच्चर्जपादुपांशुस्याद्विशिष्टो दशभिर्गुणैः । जिहाजपश्शतगुणसहस्रो मानसः स्मृतः ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । एवमासूर्योदयात् * पूर्वोत्तराशाभिमुखस्त्वपरोत्तरदिङ्मुखः इत्यादिस्मृत्यनुसरेण प्राङ्मुखः प्रागुद्भूमयो वा तिष्ठन् गायत्रीमातृत्य पूर्ववक्तृतप्राणायामत्रयस्त्वयः प्राप्त्यनयद्वृग्मूर्त्यकर् ॥ उत्तमे शिखरे इतिमन्त्रेण गायत्रीमनुज्ञाप्य स्वसूत्रोक्तैर्मत्रैरादित्यमण्डलान्तस्त्रितं भगवद्मुखस्थाय सप्रदक्षिणं भगवदात्मकसन्ध्यादिः [पञ्चक]नमस्कारं कृत्वा ॥ स यथायं पुरुषे, यथासावादित्ये, स एकः इत्यादीतं हृदयान्तस्त्रितं प्राप्त्यनयदित्यं प्रणम्य, दिगादिनमस्काराणामपि स्वरूप्यूर्बृत्येन्द्रेण्यनुष्टुप्नामर्गान्तिक्षिणि चेत् तत्राऽपि भगवदात्मकत्वव्यानपूर्वै प्रणमेत् ॥ एवं तूपस्थानप्रकारं पितामहः सनत्कुमारायाह—

* एतामिः प्राज्ञलिंगित्य विस्पृष्टोदितमण्डलम् । सहस्ररक्षिं भर्गं तनुपतिष्ठेदिवकरम् ॥

ततस्तस्मै नमस्कृत्वा सन्ध्याद्या: पञ्च देवताः । प्रदक्षिणनमस्कारैर्दिशश्चैवोपतिष्ठते ॥

परमात्मानमात्मानं भावयित्वा द्विजोत्तम ॥ इति ।

तत आधारशक्त्यादिपारिषदान्तान् देवर्णिषितंश्च भगवदात्मकान् ध्यात्वा प्रणवर्पूर्वकैस्तत्त्वामभिस्सन्तार्थं शुचौ स्थले स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्यावाहिततीर्थमन्त्रांश्चात्मनि समाहरेत् । अत्र यद्यप्यार्थं वैष्णवी प्राजापत्येति त्रिविधाः सन्ध्योपातिविशेषस्तत्त्वान्हितास्यूच्यते ; तथाऽपि तासां संहितार्ना लुप्तप्रायत्वेन तत्त्वकाराणां दुर्ज्ञनित्यात्, पारमेश्वरपरमसंहितादिषु परिदृश्यमानसन्ध्योपासनप्रकारभेदानामपि यथावदुपदेशानुष्ठानपारम्पर्यासिद्धेः, भगवच्छास्त्रसंहितास्वेव स्वसूत्रोक्तसंस्काराचाराभ्यनुज्ञानात्, प्रथमपरिगृहीतपरित्यागे निर्वन्धाभावात्, यथासूत्रमनुष्ठानेऽपि भगवत्समाराधनरूपत्वसिद्धेस्वसूत्रविहितमेव सन्ध्योपास्यादिकं कर्तुमुच्चितम् । उक्तं हि नारदीये—* स्वसूत्रविहितान्तर्यामिः निषेकादीनं समाचरेत् इत्यादि । पादे च शौचाचमनदन्तधावनस्त्रानानि यथाक्रमं विधायानन्तरमेवं सन्ध्योपासनसुक्तम्—

* आचम्य प्रोक्षयेद्भवारिभिर्मन्त्रवत्तनुम् । ओर्पूर्वया च गायत्र्या वारिभिर्श्वाभिमन्त्रितैः ॥

आत्मानं परिविच्च्योर्ध्वमुक्तिष्पेत्सलिलाङ्गलिम् । योद्भुकामानि रक्षांसि सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥

शास्यन्ति तैर्वज्रमूर्तैर्हतानि प्रेरितैर्जलैः । प्रायश्चित्तं तु हिंसायाः परिकम्य प्रदक्षिणम् ॥

तर्पयेदुपविश्याथ तत्त्वमन्त्रानुदीरयन् । देवादीन् सलिले तिष्ठन् साकिर्णी प्राङ्मुखो जपेत् ॥

यावत्सूर्योदयं द्वृष्टा प्राज्ञलिस्तिमिरापहम् । उपस्थाय स्वशास्त्रोक्तैर्मत्रैर्ध्येयं हृदि स्थितम् ॥

अभिवाद्य गुरुन् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात् ॥ इति ।

अत एव हि श्रीमद्भुट्टारकैरुक्तम्—

* प्रातस्थाय संस्मृत्य हरिं तच्चरणोद्यिताम् । गङ्गां विभाव्य तीर्थम्भस्तत्सदवगाद्य च ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः । आराधनत्वेनापाद्य सोर्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥ इति ।

तदुरुभिः श्रीवत्साङ्गमिश्रैरपि वटकपूर्णाभ्यर्थनया अभिगमनसारसुपुदिशङ्ग्रादावुक्तम्—*प्रातस्थाय स्वगुरो-
श्चरणारविन्दे आत्मानं समर्प्य कृतार्थं निर्भरं स्वात्मानमनुसन्धाय स्वानादिकं स्वकर्म इत्वा शुचौ देशे आसीनः
इत्यादि । वज्जिवंशेश्वरैथ—

* धृतोर्ध्वपुण्ड्रो देवर्धिपितृन् सन्तर्प्य मन्त्रतः । प्रयतः परया भक्त्या स्वकर्माराध्यमच्युतम् ॥
आदित्यमण्डलान्तस्थं प्रणम्य मनसा सरन् । संधातृवेन सर्वेषां सन्धेति परिकीर्तिंतम् ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म स्ववर्णस्वाश्रमोचितम् । फलभिसन्धिरहितं परब्रह्मार्चनामकम् ॥
न्यस्य कर्तृत्वमोक्तृत्वे स्वामित्वं च परात्मनि । नित्यनैमितिकैः कार्यैः कर्मभिश्च समन्वितः ॥
गायत्रीजपर्यन्तं मन्त्राचमनपूर्वकम् । सान्ध्यं कर्मस्विलं साधु समाप्य च यथाविधि ॥
ततः स्वकर्मसोक्तारमादित्यान्तरवस्थितम् । उपस्थाय स्वकर्मन्त्रैर्नारायणमतन्द्रितः ॥ इत्यादि ।

अत्र गायत्र्यभिमन्त्रितजलाङ्गलिपक्षेषे भगवदर्थत्वरूपत्वमपि भावनीयतया संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

* आयो हीत्यादिभिर्मन्त्रैर्वाचकैः परमात्मनः । संप्रोक्ष्य मन्त्राचमनं मन्त्रैस्तत्प्रतिपादकैः ॥
आदित्यान्तस्थितस्यार्थं वितीर्थं परमात्मनः । ग्रतिपादिक्या विष्णोस्साक्षिया तं जपेद्वरिम् ॥
व्यायन् जप्त्वोपतिष्ठेत तमेव पुरुषोत्तमम् । नारायणात्मकादेवानृषीन् संतर्पेतिपितृन् ॥
तत आधारशक्त्यादीन् सर्वान्पारिषदान्तकान् । संपीड्य तीरे तद्वाञ्छं पुनराचम्य वाग्यतः ॥
पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् ॥ इति ।

यथोपदिष्टसन्ध्यानादरे च दोषं स्मरन्ति—

* अनागतां तु ये पूर्वमनतीतां तु पश्चिमाम् । सन्ध्यां नोपासते विष्णाः कर्त्तं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
सांयं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये न विष्णा उपासते । कामं तान् धार्मिको राजा हीनकर्मसु योजयेत् ॥ इति ।
स एष सन्ध्याकर्मक्रमः ॥

अथ ब्रह्मयज्ञं प्रत्यक्षतैर्तिरीयश्रुत्याद्यनुसारेण उदित आदित्ये कुर्यात्, माघन्दिनानन्तरमेव वा, भोजनात्पूर्वं वा,
यत्र क्षिद्वसरे वा । तीर्थासानसमनन्तरं महाभारतोक्तप्रकारेण तीर्थासनविष्णवायतनं च नमस्कुर्यात् । भगवन्मन्दिर-
प्रवेशदशायां कर्त्त[व्य]व्यस्य दिखानं प्रदर्शितं श्रीसात्त्वते—

* प्रासादं देवदेवीयमाचार्यं पाञ्चरात्रिकम् । अश्वत्थं च वर्टं धेनुं सत्समूहं गुरोर्गृहम् ॥
दूरात्पदक्षिणीकुर्यात्कटात्पतिमां विभोः । दण्डवत्प्रणिपातैस्तु नमस्कुर्याच्चतुर्दिशम् ॥
न यानपादुकारुदो न सोपानत्कपादभृत् । न विक्षिप्तमना भूत्वा संविशेष्णगवद्गृहम् ॥ इति ।

तत्र च प्रदक्षिणप्रणामांश्च युग्मानेव कुर्यात्,

* द्विधा प्रदक्षिणं कुर्यात्प्रणामं च तथाविष्य । यतस्मो हि भगवान् देवस्सर्वस्य वै हरिः ॥
इति प्रमेश्वरेण * एकत्रिपञ्चसप्तादिगणना विषमं हि यदिति विषमप्रतिषेधात् । * प्रवेशो निर्गमे चैव विष्वक्सेननन्ति
चरेत् इति विधानात् विष्वक्सेनं तचद्वारपालांश्च प्रणम्यानुज्ञाप्य तत्रत्र प्रविशेत् ।

* चक्रवद्ग्रामयेन्नाङ्गं पृष्ठभागं न दर्शयेत् । पश्चाङ्गेन निर्गच्छेदेवतासन्निधौ सुधीः ॥ इति ।

प्रविष्टश्चाष्टाङ्गेन तत्तदेशकालशक्येन मस्तिष्कसम्पुटप्रहाङ्गपञ्चाङ्गदण्डाङ्गादिपञ्चतमेन वा प्रणमेत् । तत्राष्टाङ्गप्रणामं
* मनोबुद्धयमिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्त्रैव पञ्चमम् ॥

इति साच्चतोक्तमुदाहरिष्यति भाष्यकारः । मस्तिष्कादिपञ्चकं तु श्रीवैशानसशास्त्रे पठितम्—

* स मस्तिष्कप्रणामस्यादञ्जलिं मस्तके न्यसेत् । प्रणामस्सम्पुटस्स स्याङ्गदण्डेऽञ्जलिमप्येत् ॥
प्रहाङ्गस्सम्पुटं कुर्यात्सा प्रहाङ्गनमस्किया । पादाङ्गलिम्यां जानुभ्यां शिरसा चावर्णिं स्पृशन् ॥
बञ्जलिम्नमस्कुर्यात्स पञ्चाङ्ग उदीर्यते । पादौ हस्तौ प्रसार्यैव शेते भूमौ च दण्डवत् ॥
स दण्डाङ्गप्रणामस्यात्प्रणामानेवमाचरेत् ॥ इति ।

सङ्कर्षणसंहितायां सुकृतप्रणामपकरणे त्वेवं प्रणाम उक्तः—

* ललाटोदरजान्विभ्रयुगाग्रानूर्धगौ करौ । भूमौ संधाय मनसा वासुदेवमनुसरन् ॥ इति ।

एवं चाष्टाङ्गप्रणामः सर्वते—

* उरसा शिरसा वाचा मनसा च कपोलतः । पद्मगां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥ इति ।
रहस्यामायत्राहाणे च नमस्कारपकरणे *जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नन्तव्यं भवतीत्यादिना पूर्णनमस्कारस्वरूपादि-
कसुपदिश्य तत्फलं चोक्तम् * सर्वैः करणैर्नम् । समग्रो नमति समग्रो नमन्नासकारी भवति आसकारी भगवन्तमामोति
इति । एवं द्वादशाङ्गप्रणामादिकं च तत्रतत्र द्रष्टव्यम् । एकहस्तेन नमनं तु श्रीभागवते प्रतिषिद्धम्—

* एकेन पाणिना यस्तु प्रणमेत्युरुपोत्तमम् । न्यायस्तस्य करच्छेद इति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

अञ्जलित्वमपि द्व्यस्य नास्ति *तौ युतावञ्जलिः पुमान् इति नैषण्टुकपाठात् । चामरग्राहिणीप्रभृतीनां तु व्याप्तान्य-
हस्ततया एकहस्तनमनाभ्यनुज्ञा । अतोऽवज्ञादिमूलैककरनमने करच्छेददण्डानुशासनमिति * यथा तथा वाऽपि सङ्कृ-
त्खोऽञ्जलिः इत्यादीनामविरोधः । योग्यतायां सत्यां द्वाभ्यां पाणिभ्यां प्रणमतोऽप्यनूत्वमामनन्ति * यदा द्वयं
केवल्याणिभ्यामेव नमति न जानुभ्यां न शिरसा एकेन ज्ञानेन नमति स्पर्शविशेषज्ञानेन हीयते इतराणि ज्ञानानि
कर्मणः एकेन नमन्नूनो नमति ऊनो नमन्नासकारी भवति अनासकारी न भगवन्तमामोति इति । आचार्य[दर्शने]कीर्तने
भगवन्नामग्रहणे चाञ्जलिवन्धादिकं तत्रतत्र ग्राह्यम् । दर्शितश्चायमाचारः संभवपर्वणि व्यासप्रस्तावे * महेषः कीर्तना-
चस्य भीष्मः प्राञ्जलिरत्रवीत् इति । एवं यथार्हं प्रणम्योस्थितश्च भगवतः पुरस्तादक्षिणतोऽवस्थाय गुरुपरम्परया भगवन्तं
शरणमुपास्य पावनमनोहरतदर्शनानन्दवृद्धितसर्वाङ्गः प्रीतिपरीवाहरूपाणि स्तव्यस्तवप्रियवशीकरणानि स्तोत्राणि पठेत् ।
भगवदर्चावतारदर्शनमाहात्म्यं चैवमुक्तं श्रीपौष्टकरे—

* संदर्शनादकसाच्च पुंसां संमूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुर्तर्कनिचयश्च यः ॥

कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं ब्रजेत् ॥ इति ।

अन्यत्र तु महातमपि पातकानां प्रायश्चित्ततया विधीयते * अहरेकं हरोर्बिम्बमापीठादवलोकयेत् इति ;

* आपीठान्मौलिष्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम् । पातकान्याशु नश्यन्ति किंपुनस्तूपपातकम् ॥ इत्यादि च ।
सुतिसङ्कीर्तनादेश्च प्रभावः

* एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तौर्वर्तेन्नरसदा ॥

* कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ,

* कलेदोषनिधे राजनस्ति हैको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्धः पदं व्रजेत् ॥

इत्यादिषु ग्राह्याः । अत्र भगवत्प्रसादलब्धं तुलसीपादोदकादिकं यत्किञ्चिदपि प्रणिपातपुरस्सरं हर्षोत्कूलकपोलशिशस्सा संभाव्य यथार्हमुपयुज्जीत । अत्र * प्रतापभूपरचितस्तथाऽचमननिर्णय इत्यादौ शिष्टाः पठन्ति—

* अग्रेक्षुदण्डताम्बूलचर्विणे सोमपानके । विष्णवङ्ग्नितोयपाने च नादन्ताचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

तन्मूलभूता चार्थवर्णश्रुतिर्नारायणमुनिभिसंसंगृहीता—*भगवान् पवित्रं वासुदेवः पवित्रं तत्यादेवकं पवित्रं न तपान आचमनं यथा हि सोमपान इति । एवं भगवत्सेवयाऽऽत्मानं कृतार्थं मन्यमानो भगवदनुज्या कर्त्तव्यमृतमुपविश्य जपादिभिरुपासीत । भगवन्मन्दिरे च ततच्छास्त्रोक्तानपचारान्परिहरेत् ; एवं तु श्रीवराहपुराणे द्वात्रिंशदपचाराःपठिताः—* श्रीधरण्युवाच—देवदेव जगन्नाथं श्रुतं तत्त्वो मयाऽखिलम् । यान् कृत्वाऽयोग्यतां यान्ति तत्र वेशमप्रवेशने ॥

तान् ब्रूहि देवदेवेश भक्तवत्सल माधव ॥

श्रीभगवानुवाच—अपचारानहं वक्ष्ये तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥

गीतवादित्रनृत्यादिपुण्याख्यानकथाश्च ये । लोपयन्त्यथ पारुष्यैर्म वेशमसु मानवाः ॥

ते यान्ति वसुधे पापा नरकानेकविंशतिम् । ततस्तेऽपि महाभागे गर्दभीं योनिमाश्रिताः ॥

र्वर्तन्ते तत्र वै देवि सप्तजन्मानि सौकरीम् । वस्त्रेणान्छाद्य देहं तु यो नरः प्रणमेतु माम् ॥

श्वित्री च जायते नूर्खश्वीणि जन्मानि भामिनि । कृष्णकम्बलसंवीतो यो नरः प्रणमेतु माम् ॥

चण्डाल्योनितां याति जन्मानि नव पञ्च च । तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गं उपानदूढपादकः ॥

यो नरः प्रविशेद्देहं मम भूतधरे शुभे । स याति गृहपालानां योनौ जन्मत्रयं शुभे ॥

नवरोमाणि यश्वैव केशास्थीनि तश्वैव च । यः क्षिपेन्मम गेहेषु तस्य पापफलं शृणु ॥

माक्षिकीं योनिमाविश्य नवरोमाचितस्तथा । सप्त जन्मानि तत्रैव नरकानेकविंशतिम् ॥

ताम्बूलचर्वितं यस्तु प्रक्षिपेन्मम मन्दिरे । स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्भूवम् ॥

ततो मुक्तो महाभागे शुनकोऽपरजन्मानि । संस्थितश्वीणि जन्मानि वस्त्येव न संशयः ॥

निष्ठीवनकरो यस्तु मन्दिरे मम सुन्दरि । क्रिमिभक्ष्ये पतेद्वरे नरके पापकून्नरः ।

श्वेषमातकतरुमूर्त्वा जायते जन्मपञ्चकम् । श्वशानमध्ये गत्वा तु यो नरो मामर्थाच्येत् ॥

सप्तजन्मकृतात्पुण्यात्क्षणाम्भूत्यते नरः । सारालीं योनिमाश्रित्य वसेजन्मत्रयं शुभे ।

मूत्रयेन्मन्दिरे यस्तु मम देवि शुभानने । स मूत्रगर्तनरके पत्त्येव ह्वाकिञ्चिराः ॥

तस्मान्मुक्तस्तु रक्तादिनिम्बकद्रुममास्थितः । जनिष्यति वरारोहे ह्वष्ट जन्मानि सौकरीम् ॥

पुरीषं वा प्रकुर्वीत यो नरो मम मन्दिरे । स याति नरकान् वोरान् पर्यायैकविंशतिम् ॥

ततो मुक्तो महाभागे विष्णायां जायते क्रिमिः । अनुगम्य तथा प्रेतमिन्द्रिया यस्तु मानवः ॥

आराधितुमथेच्छेमां स ब्रजत्यधमां गतिष्य । बलिभुयोनितां याति जन्मानि भुवि मूररे ॥

भरणं तु तथा कृत्वा मृतकस्य वसुन्धरे । मन्दिरं न प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य फलं शृणु ॥

चाण्डालीं योनिमाश्रित्य जन्मानि नव पञ्च च । भविष्यति वरारोहे व्याधः कूराऽतिनिष्ठुरः ॥
 भुक्तु श्राद्धं महाभागे मनुजो मामथार्चयेत् । चटकत्वमनुप्राप्य ततो गोधावपुर्गतः ॥
 छायामाकम्य यो मोहद्विमानस्य वसुन्धरे । प्रदक्षिणमकुर्वतु यस्तिष्ठेन्मतिपूर्वकम् ॥
 तिष्ठेत्स कानने शून्ये कण्टकैर्वहभिर्वृतः । फलपुष्पविहीनश्च अरण्ये शून्यवृक्षताम् ॥
 सर्वपे मन्दिरस्यापि शकून्पूत्रं करोति यः । स तिष्ठेद्वैरेव वोरे वर्णानयुतं शुभे ॥
 ततोऽपि मनुजो मुक्तो ग्रामसूकरजातिताम् । ग्रामे जन्मशतं सुम्रु विष्टाभुक् सूकरस्तथा ॥
 अनिवद्वप्लापान् ये कुर्वते मम सत्त्विधौ । तेऽपि तित्तिरितां भूत्वा जायन्ते जन्मपञ्चकम् ॥
 आरोपितं प्रदीपं ये नयन्त्यन्यन्त्र मन्दिरात् । अन्धास्तेऽपि भविष्यन्ति जन्मानि नव पञ्च च ॥
 कथायां कथयमानायां मन्दिरे मे वरानने । अनादत्य च ये यान्ति तेषां पापफलं शृणु ॥
 तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् । जायन्ते सप्तजन्मनि ततश्चण्डालातां ययुः ॥
 वधिरास्ते भविष्यन्ति मूका वै जन्मपञ्चकम् । पादौ प्रसार्य मद्देहे शेरते ये नराधमाः ॥
 लालां विसुज्य चोच्छिष्टां तेषां पापफलं शृणु । तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् ॥
 जायन्ते सप्त जन्मानि ततश्चण्डालातां ययुः । दरिद्राश्वैव मूर्खाश्च भविष्यन्ति त्रिजन्मकम् ॥
 अन्यदेवार्थसंदिष्टैः पुष्पैयो मामथार्चयेत् । मैव तु महागेहे मण्डूकत्वं ब्रजन्ति ते ॥
 जन्मद्रव्यं तु वै मूढाः शूद्रतां यान्ति ते नराः । अन्यदेवगृहं गत्वा द्वासात्वा यो ब्रजेद्दृहम् ॥
 मैव वसुश्चेतस्य फलं पापस्य मे शृणु । गृहाद्दृहमथो गत्वा भिक्षार्थी क्षुधितः स्वथम् ॥
 भिक्षामलूङ्घ्वा तत्रापि दरिद्रो जायते नरः । चत्वारि चैव जन्मानि तेषामन्ते च योऽबुधः ॥
 चण्डालयोनिमाश्रोति जन्मानि दश पञ्च च । अन्यदेवसमं यस्तु मन्यते मां तु सोऽधमः ॥
 चण्डालयोनितां याति जन्मानि दश पञ्च च । कुसुमानां निवेद्यानां गन्धमाश्राति यो नरः ॥
 स पूतिगन्वसंयुक्तः कुष्ठी चैव धरे शुभे । भवति त्रीणि जन्मानि भवत्येव न संशयः ॥
 विष्णुस्थानसमीपस्थान् दिष्टुन्ते दर्शनं नन् । श्रफचान् पतितान्वाऽपि स्पृष्टा न स्नानमाचरेत् ॥
 उत्सवे वासुदेवस्य यः स्नाति स्वर्णशङ्क्या । स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरके क्षणात् ॥
 पित्रेत्यादोदकं विष्णोर्वैर्णवानां विशेषतः । तत्र नाचमनं कुर्यादथा सोमे द्विजोत्तमः ॥

इति श्रीवराहपुराणे धरणोप्रश्ने द्वार्तिशदपचारोनाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अन्ये तु द्वार्तिशदपचाराः प्रकारान्तरेण पञ्चन्ते ; तत्र चात्र चोक्तानुक्तसमुच्चयः कार्यः । तत्रेयमेका प्रक्रिया—
 * अपचारास्तथा विष्णोद्वार्तिशतपरिकीर्तिः । यानैर्वा पादुकैर्वाऽपि गमनं भगवद्दृहे ॥
 देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदश्रुतः । एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात्प्रदक्षिणम् ॥
 उच्छिष्टेष्टै चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् । पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्गवन्धनम् ॥
 शृणनं भोजनं चैव मिथ्याभाषणमेव च । उच्चर्मषा वृथाजल्पो रोदनाद्यं च विग्रहः ॥
 निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु साकृतभाषणम् । अश्लीलकथनं चैवाप्यघोवायुविमोक्षणम् ॥

कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः । शक्तौ गौणोपचारश्चाप्यनिवेदितभक्षणम् ॥
तत्तकालोद्भवानां च फलादीनामर्पणम् । विनियुक्तविष्णुस्य प्रदानं व्यञ्जनादिषु ॥
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् । गुरौ मौनं निजतोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥ इति ।

एवं प्रक्रियान्तराण्यपि तत्रतत्र ग्राह्याणि । तथा—

* प्रमादादपि कालालं यः स्पृशेद्वैष्णवो नरः । उपचारशतेनापि न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्वाधीनशयनं जल्यं स्वाध्यायं च विशेषतः । आसनारोहणं चैव न कुर्यात्केशवालये ॥
यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहभावं करोति च । यो गुरौ मातुषं भावसुभौ नरकपातिनौ ॥

इत्याद्युक्तान्यपचारान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि । एवं भगवन्मन्दिरे सावधानः परिहृतपचारः पूर्ववृत्तम्य विष्वक्सेनादोननुज्ञाप्य निर्गच्छेत् । ततः स्वदेवाविष्टितमाश्रमगृहादिकमागत्य सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः स्वर्णरजताम्रादिपत्रैः स्थयं पूर्वाहृतेन मणिकर्त्तेन वा गृहं संप्रोक्ष्य स्वसूत्रविधिना भगवदात्मकं स्वार्थं हुत्वा देवगृहमागत्य दूराव्यपणमेत् । अत्र चैवमभिगमनं वड्डिवंशेश्वरैर्दर्दीशतम्—

* ततः कुम्भं समादाय शुचिनाऽऽपूर्य वारिणा । हरेराधनार्थाय मौनी नियतमानसः ॥
पाषण्डावेक्षणादीनि वर्जयन् यजतः पथि । ध्यायन्नारायणं देवं यागभूर्मि समाश्रयेत् ॥
ततः प्रक्षाल्य चरणौ स्वाचान्तस्सुसमाहितः । ब्रह्मचारी गृहश्चो वा वानपथोऽथवा मुनिः ॥
स्वर्णस्वाश्रमाहेण विधिना श्रद्धयाऽन्वितः । समिदाज्यादिभिर्द्वैर्मन्त्रैरपि यथोदितैः ॥
हुत्वा ऽशीनशिहोत्रादावुक्तं कालमविक्षिप्तन् । पराराधनरूपेण कृतेनैव स्वर्कर्मणा ॥
कृते निष्कर्मणे शुद्धे स्वसिन्मनसि सुखिते । लघ्याधिकारो देवस्य ध्यानार्चनजपादिषु ॥
विनिष्क्रियाभिशालाया गत्वा यागगृहं स्वकम् । अर्चयित्वा परात्मानं देशकालाद्यपेक्षया ॥
पत्रैः पुष्पैः फलैर्चार्डपि पूजाकालोक्तर्मना । केवलञ्जलिना वाऽपि विहितेन यथा तथा ॥ इति ।

अत्र पराराधनरूपेण कर्मणा परिशुद्धान्तःकरणस्य ध्यानार्चनादिष्वधिकारविधानात् केषाञ्चित्कुदृष्टीनां मतं निरस्तम् । उक्तं च कुट्टिष्ठमतोपन्यासमध्ये परकालस्त्वरिभिः—

* स्तुतिजपनिजविभ्वालोकनव्यानरेवास्पृतिकथनसमर्चाकर्मभिः श्रौतदूरैः ।
वृषभशिखवरिनाथ त्वामभीष्मसन्ति केचिच्छुतिपथपरिनिष्ठप्राणीयाङ्ग्रेपदम् ॥ इति ।

एवं च संगृहीतं नागयणमुनिभिः—

* पाषण्डादिभिरालापदर्दीनि वर्जयेत् । गृहानागत्य संक्षाल्य पादावाच्य वाम्यतः ॥
द्वारपालाननुज्ञाप्य प्रविश्य सदनं हरेः । अभिगम्य च देवेशं निभृतः परया मुदा ॥
मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥
अष्टाङ्गेन प्रणामेन दिव्यशास्त्रोदितेन च । प्रणमेत्पुण्डरीकक्षं भक्तिभावनामितः ॥
द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निष्क्रियं चिरमात्मानं तत्पादाङ्गे कृती भवेत् ॥ इति ।

इह च— * ब्रह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनाचतः । स्नात्वा भ्यर्च्य जगन्नाथं समाराधनमाचरेत् ॥

इत्येतावस्तात्वतोक्तं [सर्वेषां] समानम्, शेषं तु तावत् तत्त्वसंहितानिष्ठानामेव। एवं संहितान्तरेषु कालान्तरकर्मस्वपि ग्राह्यम्। जयाख्यसंहितायां तु सर्वसंहितोक्तमभिगमनं संग्रहेणोक्तम्—

* ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्र वासरे। जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक् चित्तसंयुतैः ॥

अभिगच्छेज्जगद्योर्निं तत्त्वाभिगमनं स्मृतम् ॥ इति ।

पात्रे च आद्यान्तकर्मावच्छेदेन दर्शितम्—

* कल्याणाचरणान्तं यत्कर्मजातं चतुर्सुखं। उत्थानादिक्रमादेतदभियानसुदीरितम् ॥ इति ।

सन्ध्योपासनानन्तरकृत्यं चैवं विवृतम्—

* अभिवाद्य गुरुन् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात्। प्रविश्य स्वाश्रमं देवमभिगम्य यथाविधि ॥

अर्चेज्जपहोमान्तं दद्याद्ग्रासं गवामपि। अञ्जनालेपनैः स्मृतिर्वासोभिर्मूपगैस्तथा ॥

अलक्षकरसाद्यैश्च ताम्बूलमुखशोधनैः। उपेतो मङ्गलैरन्यैर्यदभिगमक्रियाम् ॥ इति ।

एतेन * देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् इति स्मृत्यभिप्रेतमपि विवृतम्। अत्र च * उपेतो मङ्गलैरन्यैर्यदभिगमक्रियाम् इति वचनं तत्तदाश्रमाविरुद्धमङ्गलदेवतावलभदेवगुरुपूजास्तुतिनमस्कारादिकमपि संग्रहाति। * ग्रासं गवामपि इत्येतत्त्वं परगोविषयम्, * ग्रासमुष्टिं परगवे दद्याचैव न लोपयेत् इति। श्रीवैष्णवर्गमशास्त्रोक्तेः। कृष्णमन्त्रकर्पेऽप्युक्तम्—* दद्याद्ग्रासमित्यारभ्य, * गोषु चैवं प्रसन्नासु गोपालोऽपि प्रसीदति इति। गवादिपु चान्तस्थितो भगवान् भाव्य इति जयाख्यसंहितायासुक्तम्—

* सोमसूर्यान्तरस्थं च गवाश्वत्थाभिमध्यगम्। मावयेद्गवद्विष्टुं गुरुविप्रशरीरगम् ॥ इति ।

अतस्तत्रतत्र प्रयुक्तेष्वपि कर्मसु न देवतान्तरभजनस्तप्त्वप्रसङ्गः। एवं व्यासायुक्तदेवादिनमस्कारोपहारनिवेदनपुण्पादिप्रदानवृद्धाभिवादनगुरुपसेवनतद्विताचरणवेदाभ्यासजपाध्ययनधारणतदर्थविचारणधर्मादिशास्त्र[वैदिक]निगमवेदाङ्गावेक्षणप्रभृतीनि प्रथमकालकर्तव्यानि पूर्वाधिकारविशेषोधितप्रक्रियया प्रतिसंन्धेयानि ॥ इति व्याख्यातमभिगमनम् ॥

उपादानविधिः ॥ अथोपादानं व्याख्यास्यामः—तत्त्वैवं संगृहीतं वज्ज्ञनंशेष्वैः—

* प्रातेऽथाहो द्वितीयांशे शास्त्रधर्मेण धर्मतः। आर्जयित्वाऽर्चनाद्रव्यमरोषं च यथोदितम् ॥ इति ।

तदेतद्व्याख्यातं नारायणमुनिभिः—

* अहो द्वितीयमागेन कृष्णाराधनतत्परः। द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥

प्रभूतानि विशुद्धानि शुद्धदेशोऽद्वानि च। अरौद्राण्यनिविद्वानि संगृहीतानि वैष्णवैः ॥

सुगन्धीनि मनोज्ञानि पुष्पाण्यभिसुखानि च। वासांसि धनधान्यानि चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥

अन्यानि हविरर्थानि तानि मूलफलानि च। संक्षालितानि वहुशो देवभोग्यानि यानि च ॥

दधिक्षीराज्यसुख्यानि द्रव्याणि च विशेषतः। उच्चमानुपदंशांश्च मुद्रमाषादिकान्यपि ॥

ताम्बूलादीनि चान्यानि सर्वाण्यादाय सादरम्। यथाहं तानि संस्कृत्य प्रक्रमेतार्चनं ततः ॥ इति ।

यत्कृतं श्रीसात्त्वते—

* प्रातस्तथाय चिन्वीयात्स्वारामात्स्वयमेव हि। पूजार्थमस्त्रमन्त्रेण पुष्पादीन्यज्ञतस्सदा ॥

यायादरण्यमथवा निर्वाधं हि तदर्जयेत् । अकण्टकदुमोत्थाश्च कण्टकदुमजा अपि ॥
 हृद्यस्तुगन्धाः कर्मण्या ग्राह्यास्त्वै सितादयः । उत्तरगन्धास्त्वर्कमण्यास्त्वप्रसिद्धास्तथैव च ॥
 चतुर्प्पथशिवावासश्मगानावनिमध्यजाः । क्षता अशनिं[वा]पताद्यैः क्रिमिकीटसमावृताः ॥
 वर्जनीयाः प्रयोलेन पत्रपुष्पलादयः । अम्बुजानि सुगन्धीनि सितरक्तानि कानिचित् ॥
 योक्तव्यानि पवित्राणि नित्यमारघने तु वै । साङ्कुरणि च पत्राणि भूगतान्येवमेव हि ॥
 विहितान्यर्थे नित्यं यथर्तुप्रभवानि च । न गृहे कर्वीरोत्थैः कुसुमैर्चनं हितम् ॥
 विशेषतस्यकामस्य सिद्धिभूतियुतस्य च । अतोऽन्यथा न दोषोऽस्ति दोष उम्भत्तकादिभिः ॥
 सद्यो हृतानां विहितं त्वम्लानानां यथाक्रमम् । प्रदानमस्तुसिक्तानां तेषां कार्यं न चान्यथा ॥
 निर्देषतां प्रयान्त्याशु मन्त्रिणामवलोकनात् । भवन्ति भक्तिपूतानि हन्मन्त्रनिरतात्प्रभाम् ॥ इति ।

तदिदं नियमपरिच्छेदानुशिष्ठत्वाद्विषयान्वयन्वयान्वयन्वयान्वयम् । शक्तमधिकृत्य चत्र स्वारसिकं स्वयंप्रवृत्यादिकमुपादिश्यते, प्रक्षान्तरस्याप्यन्यन्त्रानुज्ञानात् । अत्र वैशेषिकार्चनादिषु कदाचित्प्रातिशयदस्य सुख्यार्थता, अन्यथा त्वमिगमनविधिना प्रातःकालोपरोधात्, अन्येषु च सर्वेषु शास्त्रेषु द्वितीयकाल एव द्रव्यार्जनविधानात् । प्रानश्शब्देन सत्त्विकर्षवशात्त्वराति-शयसिद्धवर्थं तदुचितकालो लक्ष्यते, * सायं प्रातद्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् इतिवत् । अत एवात्रत्यसुखानं च न स्वापानन्तरसावि, अपि तु *तः पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत् इति जयास्त्वर्संहितोक्तमभिगमनानन्तरं देवसन्निधे-स्थानम् । इह च श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तपुष्पनियमः पूर्वाधिकारे प्रसङ्गादर्शितः । पादे त्वेवं विचित्रद्रव्योपार्जनमुक्तम्-

* उपादद्याद्यथापूर्वं साधनानि यथातथम् । पुष्पाणि फलमूलानि विविधान्योषधीरपि ॥

दध्यादि च हविर्योग्यतण्डुलानि गुडानि च । स्नानीयान्यपि वस्त्राणि स्वादूनि सलिलानि च ॥

दर्भान् पत्राणि समिदो यथाशक्ति यथावस्थु । आहृत्य याच्यन्या तैर्वा पूजास्थाने निवेशयेत् ॥

नीत्योपादानसमयमित्यं तदनु पूजयेत् ॥ इति ।

अस्यां संहितायां संहितान्तरेषु पुष्पप्रकरणहविष्याकप्रकरणादिषु च हेयोपादेयसमस्तद्रव्यविभागो द्रष्टव्यः । अत्र याज्ञयेत्युक्तोऽयमधमाधमपक्षः ;

* स्वप्रयत्नकृतं शस्त्रं मध्यमं वन्यमुच्यते । अधमं तु क्रयकीतं [याचित्] पारक्यं त्वधमाधमम् ॥

इति पुष्पप्रकरणोक्तस्य सर्वेषु द्रव्येष्वविशेषेण सञ्चरणात् । भोजराजस्त्वेवं पुष्पेषु राजसतामसादिविभागं पुष्पाङ्करपत्र-मूलधूपदीपवस्त्राभरणेषु वर्ज्यावर्ज्यविभागं संजग्राह—*अथ पुष्पाणि त्रिविधानि, सात्त्विकानि राजसानि तामसानीति । शुक्लानि सात्त्विकानि, रक्तानि राजसानि, कृष्णानि तामसानीति । शुक्लानि द्विविधानि, शुक्लवर्णं वल्क्ष्मीमिति । शुक्लं शङ्ख-कुन्देन्द्रादिवर्णम्, वल्क्ष्मी स्फटिकवर्णादि । रक्तं द्विविधम्, रक्तमरुणमिति । रक्तं जपाकुमुमादिवर्णम्, अरुणं किञ्चुकादिवर्णम् । पीतं द्विविधम्, पीतं हरितमिति । कृष्णं द्विविधम्, नीलं श्याममिति; श्यामं विष्णुक्रान्तादि । फलमेषां मिद्यते, सात्त्विकादर्घफलानि राजसानि, राजसादर्घफलानि तामसानीति । एतानि स्वारामोत्पादितानि, आरण्यानि, क्रीतानि, प्रतिश्रहालुब्धानि, अयाचितानि च ग्राह्याणि पञ्चविधानि पुष्पाणि । तत्र स्वारामजमुत्तमम्, आरण्यं मध्यमम्, क्रीतमधमम्, अयाचितमधमाधमम्, प्रतिश्रहुष्पे दातुरेव फलं कर्तुः किञ्चिद्भवेत्वा; तस्मात्प्रतिश्रहलब्धैः पुष्पैर्नर्चियेत् ।

र्न चर्येत् । करवीरौ पद्मौ केतकी जातिमङ्गिकोत्पलानि तिन्त्रिणीनकरचम्पकश्वेतार्कुटजवकुलकदलीतुलसीतमालवनमाल-मस्वकशमीसिन्दुवारपलाशसहदे वीफणिज्जकपुञ्चागवंशपुंगागक्षुद्रपुञ्चागमालतीश्वेतकुमुदकन्दलपद्ममहापुष्पनागसदाभद्रा - प्रियङ्गुविल्ववनमङ्गिकालक्ष्म्यगस्त्यद्यवैष्णवीकर्णिकाराशोककुटजिस्तथा कारण्डनन्द्यावर्तद्वयद्युमुद्रकेतक्यः इत्यादीनि पुष्पाणि । एतानि तिथिमेदेन ग्रहणायनसंकान्तिव्यतीपातविषुवादिमेदान्तङ्गवान्दिकालविशेषपद्म समग्रफलानि फलन्ति । तत्र तिथिपुष्पाणि वैष्णव्ये—कदलोपद्वालक्ष्मीसिन्दुवारद्रोणप्रियङ्गुमालीपाटलकेतकीजातिमङ्गिकामहाजातिपलाशाश्रथ-पत्राणि तिथीनामानुपूर्व्येण पुष्पाणि गृहीयात् । नन्द्यावर्तकैसंकान्त्यां भगवन्तं पूजयेत्, उपनन्द्यावर्तकैरयने, विषुवे तुलसीभिर्व्यतीपाते फणिज्जत्तैर्ग्रहणे मरन्वै: पूजयेत् । सङ्गवे तत्ततिथिचेदिर्वं पुष्पं गृहीयात्, समे पद्मैः, धर्मे कुमुदैः, करवीरैः विष्णुप्रिये, विल्वपत्रैः विरागे भगवन्तं पूजयेत् । अत्र सङ्गवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते, सङ्गवस्समो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्च काला अध्यात्मविद्वरुपदिष्टाः । उदयात्पञ्च नाड्यसङ्गव उक्तः, तस्माद्विगुणमात्रस्सम उपदिश्यते, तावता विष्णुप्रियः, तावता धर्मः, तावता विराग इति । तत्र पूर्वापरौ भूत्वा नाड्यवत्सङ्गवदयो मुहूर्ता उक्ताः । तत्र सङ्गवे वैकुण्ठस्य प्रीतिः, समे अनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिशुमारस्य, धर्मे बडवामुखाम्भैः, विरागे कपिलस्य-इत्येवं पञ्चानां पञ्च प्रीतिकालविशेषाः । दिवापूर्वैर्दिवापूजा मुख्या, रुद्रिमुद्रैर्द्वयैः । विहितेष्वपि छिद्रं मुकुलं जीर्णं पर्युषितं भुक्तशेषमात्रातं परिम्लानमस्पृश्यस्पृष्टं जन्मुभिर्भिष्टिमशुभदेशे तुष्टिमन्त्रयन्ति न गृहीयात् । पाणी प्रक्षाल्य पात्रे पुष्पाणि गृहीयात् । पिधाय स्थापयेत् [पात्रम्] अप्रतापे प्रदेशे यथा न परिम्लायेत । केवलपुष्प-निवेदनामाला वरा, मालायाः स्वग्रवा ; एकगुणा माला, वहुगुणा स्वक् । तत्र सूत्रैः पुष्पाणि न ग्रथीयात्, यदि ग्रथीयात् तिर्त्यन्तनन्ति भवन्तीति, देवोद्विष्टानां निन्दां न कुर्यात्, प्रशंसामेव सर्वदा कुर्यात्, देवोद्विष्टं मनुष्यो न गृहीयात् देवसंबंधवतीति, यत्किञ्चित्पतिवर्णं पुष्पं जलं स्वलं वा तदापदि संग्राह्यम्, अनुक्तमप्यन्त्र । तत्रापि वर्जनीयानि विशेषेण वर्जयेत् । कारण्डं कृष्णवर्णं कपित्यं गिरिकर्णिकाप्रविभीतकशिरीषमदयन्तिनिर्गुणीसिन्दुवार-किंशुकशालमलीजपार्ककनकोन्मत्तकारञ्जविषपादपवन्धूकमाधवीनीपार्जुनपाटलिचिन्नाकोशातक्यलाबुशिग्नुः इत्येतानि वृक्ष-वल्लीषु वर्जयेत्, यवसुद्दप्रियङ्गुनिष्पावशणदूर्वाभूतृणमाषाणामेवाङ्गुराणि गृहीयात्, अन्येषामङ्गुराणि निर्माल्यसमानानि भवन्ति इति, अपामार्गसहभद्रातुलसीविल्वाश्रथपलाशधातकीतमालगन्धपूर्णकृष्णात्राहीशमीवृक्षाणामेव पर्णानि गृहीयात् । उत्पलानामेव मुकुलं गृहीयात् । पद्मोत्पलादीनां जलजानां दिनद्वयादूर्ध्वं पर्युषितत्वम्, सर्वोंमां मूलानामुशोरमूलमेव विशिष्टम् । देवदास्तुतं धूपं चन्दनागरमुमित्रितं विघ्नमाङ्गरासंभवं शस्त्रम् ; सालसज्जरसं कृष्णागरमुमित्रितं प्राण्यङ्गवर्जित-मन्यं वा धूपं निवेदयेत् । पात्रे गव्येन सर्पिण्या दिव्येन तैलेनापि कृतं सूत्रवर्तितयुतं मुखानिलदीसिदोपितं दीपं भवेत् । दुकुलं क्षीमं नेत्रं सूत्रं वा कार्पसिंकं सुगन्धधूपितं नवं वस्त्रं भवेत् । हेमरत्नमयमाभरणं दद्यात् । दोषुपुतं मनुष्यैभुक्तपूर्वं वा नाभरणं भवेत् । तदेतत्त्रानासंहितापरामर्शसुदृतं सारम् । अन्यदपि सर्वं तत्तत्संहितात्मु विस्तरेण द्रष्टव्यम् । श्रीशाण्डिल्यस्तृतौ च काष्ठपर्यन्तवज्यवर्ज्यद्रव्यविभागः कृतः । श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु प्राण्यङ्गसुगन्धेषु कस्त्रीरूपृग-मद्योरङ्गरागतया परिग्रहो गृहाचार्यां शुक्लाम्बरसमर्पणपद्मकहारेतररक्तपुष्पवर्जनमित्यादिपि ग्राह्यम् । योगक्षेमार्थेश्वराभिगमनादिस्वरूपशोधनं च पूर्वाधिकारसिद्धं न विसर्तव्यम् । एवं द्रव्याप्यार्जयतः प्रतिग्रहनियमश्च तत्र तत्र सङ्क्षिप्तः । यथोक्तं श्रीशाण्डिल्यस्तृतौ-

* कुलटाषणपतितवैरिभ्यः काकणीमपि । उद्यतामपि गृहीयाक्षापद्यपि कदाचन ॥ इति ।

उक्तं च श्रीसाच्चते—

* तस्करात्यतितात्पण्डाङ्गभलेभमदान्वितात् । मात्रावित्तं न गृहीयादभक्तादपचारतः ॥ इति ।

सर्यते च— * केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते । तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत् ॥ इति ।

तत्र पक्षमन्मणकं वा केशवार्चनस्त्रपनित्य[ध]कर्माहिते गृहे न प्रतिग्रहम्, उमयत्राक्षशब्दप्रयोगात्, अन्यथा पक्षान्न-
मिति विशेषेण प्रयोगानुपपत्तेः । प्रतिग्रहणादेष्विस्तरश्च घर्मशास्त्रेषु पठितव्यः, सर्वेषु चापदनापद्मशामाविषु प्रतिग्रहेषु
यमोपादिष्टं मन्त्रविशेषं भगवान् शौनकः सरति—

* दानं दद्विद्वैरुक्तमन्युतः प्रियतामिति । प्रतिग्रहीतुभिश्चैवं न ते मद्विषयोपगाः ॥ इति ।

तथा बलादिमन्त्रात्तरैरपि तत्तत्त्वानां प्रतिग्रहादिः । यद्यप्यस्मन्त्रेण सामान्यतस्सर्वपुष्पादिग्रहणमुक्तं, तथाऽपि तुलस्या
मन्त्रविशेषास्तत्त्वपेष्यपदिश्यन्ते—* तुलस्यमृतजन्मासि इत्यादयः । एवं वृत्त्यर्थतयाऽनुज्ञातैरध्यापनयाजनादिभिरपि
यथाशास्त्रं प्रयुक्तैस्मुचितानि समाराधनोपकरणानि सम्पादयेत् । पूर्वनिष्पन्नद्रव्यस्तु न प्रतिग्रहादिषु प्रवर्तेत ।
* अपत्त्वनन्तरा वृत्तिः इत्यनुज्ञातेष्वपि * वृत्तिं प्राप्य विरमेत् इति सरणान्नं नियं प्रवर्तेत । कृषिवाणिज्ये च स्वयं
कृते कुसीदं चैवमाद्यमपि गत्यन्तरासम्यवे । * सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढत्रातः इत्याद्युक्तनन्दनवनकरणादियतन-
मपि पुष्पफलादिपूजोपकरणार्थतयोपादानकोटौ निविशते । अत्र परिवाजकानां न स्वयं पुष्पापचयादि कर्तव्यम्,
यथोक्तं यतिर्धर्मसमुच्चये—* फलपुष्पोत्पाटने प्रायश्चित्तविधानादद्विः कर्तव्यमन्याहृतैर्वा इति । एषा च वृद्धवसिष्ठसृष्टिः
तत्रोपात्ता—* जले मस्त्यादीनां ख्यले पशुमूरसरीसृपादीनां सर्वप्राणिनामभयं दत्त्वा पुष्पमूलफलोपादान[च्छेदन]चन्दन-
मधुमांसानुत्तवचनादीनि वर्जयेत् इति । इतरेषां तु स्वयं परतो वा अन्यारामादिसम्भूतानाम् [अदत्तानां] ग्रहणे तस्करत्व-
मपि स्यात् इति तत्रत्र द्रष्टव्यम् । सर्यते च द्रव्यगृहारामादिनिमयो मन्वादिभिः—

* यानशस्यासनान्यस्य कूपारामगृहाणि च । अदत्तानुपसुज्ञान एनसस्यात्तुरीयभाक् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदरोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्तृतम् ॥ इत्यादिना ।

तदिह सक्षाद्वा परम्परया वा समाराधनोपकरणभूतशास्त्रीयसमस्तद्रव्योपायेषु स्वशक्तेषु ध्यानादिविरोधिकायक्षेशकर-
वह्यासरहितेषु न्यायतः प्रवर्तेतेत्युपादानसंप्रहः । प्रभूतायासवर्जन्तमपि हि सुमुक्तूणमवश्यंभावितेन परिगणितेष्वस्तु
गुणेषु गौतमः पठति—*दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनस्या शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशतसंस्कारा
नचाषावामगुणाः न स ब्रह्मणस्सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति । एवं च सति वाहाद्रव्यार्जनवत्संप्रीणेषु प्रधानतमा-
मानित्वादिगुणानां सदाचार्यसेवासंभाषणादिभिर्जन्वृद्धिहेतुभिर्न्यर्थयतः प्रवृत्तैस्म्यगुर्जनमपि पूर्वसिद्धपरिपूर्णवाद्य-
पूजोपकरणस्योपादान[कोटौ]काले निवेशनीयम् । बाह्यद्रव्याभाव इव गुणाभावेऽपि महाभारताद्युक्ताष्टादशचण्डालषड्-
वृष्टलंजितहेयगुणयोगेनानन्तरमावीज्यान्वृत्यसङ्गात् । अत एव श्रुतिनिवृद्धः क्रियते—* श्रुतादन्वयत्र सन्तुष्टस्त्रौव च
कुतूहली इति ; तस्मात्समाराधनोपकरणं वाह्यमान्तरं च सर्वं यथार्हमुपादयात् ॥ इति व्याख्यातमुपादानम् ॥

इज्याविधिः ॥ सर्वं पादं प्रसार्य श्रितदुर्लिहरं दक्षिणं कुञ्चित्यत्वा जानुन्याधाय सव्येतरमितरमुज्जं नागभोगे निधाय ।

पश्चाद्वाहुद्येन प्रतिभटशमने धारयत् शङ्खके देवीभूषादिजुष्टो नवजलदनिभः पातु दिव्यः परो नः ॥

अथेदानीं मन्त्रसिद्धान्तोऽपास्त्रामन्त्रविमुद्गां भोगार्चनमयीमिज्यां भाष्यकारप्रणीतनित्यप्रस्थविग्रहणसुवेन
व्याख्यास्यामः । मन्त्रसिद्धान्ते परिवारभेदस्तु गुणीभूतमूर्यन्तरयोर्वेकलिपकः । तत्र प्रथमविकारिविशेषे वृत्तवर्तिष्य-
माणयोस्सज्जतिं दर्शयन् ।

* कर्मारम्भेण मन्त्रेण प्राप्तं कालमनुस्मरेत् । इज्यामेवाभिमन्दध्यात्सा योनिस्सर्वकर्मणाम् ॥

इति प्रशंसितं चिकीर्षितग्रन्थविषयीभूतमहोरात्रकृत्ये प्रधानांश्च दर्शयति—* अथपरमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इति ।
अथशब्दस्य प्रसिद्धिपर्वसिद्धान्तर्थे संभवत्यर्थान्तरतात्पर्यपरिव्रहोऽनुपपत्र इति भाष्यादिषु स्थापितम् । अथ गर्वैर्यथाव-
स्थपतिप्रतिपादनानन्तरं तत्र एव तच्छिष्ठिकारिविशेषसिद्धिसमन्तरं [वा] अव्याख्यानमित्यन्तःगुणः गुणनिष्ठृतिलीलोपकरण-
विस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेदखिलेत्यादिना इति वक्ष्यमाणानुसाराचात्र नन्दनिष्ठृतमन्तर्याम्य-
पूर्ववृत्तत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । नच तत्र * अखिलजगदावार इज्यामिष्ठृतमाणगन्त्रपद्मित्यक्षिना, तस्याः प्रपत्ति-
करणत्वादर्शनात्, यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूतादीनां च गद्य एव प्रपञ्चनात्, * अन्तर्दृष्टिमन्त्रः गुणिष्ठृतयुग्मं
शरणमहं प्रपद्ये इति च तत्र कण्ठोक्ते: । तस्माद्योक्तं एवत्राथशब्दार्थः । परमश्चासौ एकान्तश्चेति परमैकान्तः, सोऽस्या-
स्तीति परमैकान्ती; एकत्र अन्तो निश्चयः प्राप्तयत्या प्रापकतया च तदुभयं संभूय परसंकान्तः, परमश्चासौ एकान्ती
च इति वा समाप्तः । तत्राप्यनन्योपायत्वानन्यप्रयोजनत्वयोस्समुच्चयात्पारम्यम्, अनन्योपायत्वं चानन्यदेवताकत्पर्यन्तम् ।
यथोक्तम्—* चृतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते [म]श्रुताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ॥ इति ।
अनन्यप्रयोजनत्वं च आत्मानुभवानन्दनरेपेक्ष्यपर्यन्तम्; तदप्युक्तम्—

* ये तु शिष्ठास्थयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ॥ इति ।
एतेन तु स्वरूपायतया भगवदनुभवानदेऽपि फलिताभिप्रायो निरस्तः, मुक्तानन्दस्यापि सर्विग्मैमान्तःपुरशुक्लशीरास्वादन-
सुखवत्स्वतन्त्रेण परेणैव स्वप्रीत्यर्थमुपपादितत्वात् । एवंविधद्व परमैकान्तित्वं मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठृप्यपि संभवतीति
पूर्वाविकारे स्थापितम् । दृश्यते च सदाचार्यसकाशाद्यथावस्थितगद्यत्रादिश्राविणामिदानीमपि तत्संभवः । तत्र हि यथा-
वस्तपार्वयनिश्चयादन्यभक्तस्यन्मूलनेनानन्यदेवताकत्वादिकञ्च सिध्यति । ताङ्गावस्थां स्वयमेवाह भगवान्—

* अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः । ममेव शरणं प्रापास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिः ॥ इति ।

निरतिशयपोम्यभावस्वरूपादिनिश्चयेन विषयान्तर्यैसुख्यादनन्यप्रयोजनत्वमपि तत्रैव सिध्यति, यस्यां दशायां भगवान-
ल्यन्तासच्चसुखद्वादिवस्त्वच्छन्दाराधनयोग्यो भवति; यथोक्तं भगवता शौनकेन—

* पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम् । तेषां तत्परमं ब्रह्म दूराहूरतरे स्थितम् ॥

तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः । विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके ॥ इति ।

एवं परिमितविषयत्वाग्निं परिमितफलप्रददेवतान्तरस्यागो नियतो भवति,

* काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥

* ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्वान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यत्तात्परिमितं फलम् ॥

इति परिमितफलसज्जतदभावाभ्यां देवतान्तरसंन्दर्शनासंन्दर्शनप्रतिपादनात् । अतो यथा—

* परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वेषणाविनिर्मुक्तस्स मैथैं भोक्तुर्महति ॥

इति प्रतिपादितस्य परमात्मेतरसर्वविषयविरक्तस्य प्रब्रजिताधिकारिणो देवतान्तरवर्जनं तथा त्रिष्वप्याश्रमान्तरेषु प्रति-
बुद्धाधिकारिणः । सर्वते च प्रब्रजितानां देवतान्तरार्चन्तयाः—

अत्रिः—* त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोदेवानां च तदात्मनाम् । नमस्कारार्चनादीनि कुर्याच्चान्यस्य कस्यचित् ॥ इति ।

ऋतुः—* ईश्वरो भगवान्विष्णुः परमात्मा महानजः । शास्ता चराचरस्यैको यतीनां परमा गतिः ॥ इति ।

पुनस्स एवाह—* ध्यायतेऽच्यते योऽन्यं विष्णुलिङ्गमुपाश्रितः । कल्पकोटिशतश्चापि गतिस्तस्य न विद्यते ॥ इति ।
एवं प्रतिबुद्धानां सर्वेषां देवतान्तरवर्जनं प्रागेव दर्शितम् ।

एतेन, * देवताप्रतिमां द्वृष्ट्य यर्ति चैव त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुद्ध्यति ॥

इत्यादिकमपि प्रतिबुद्धेतरविषयं मन्तव्यम्, प्रतिबुद्धस्यापि स्वनमस्कारयोग्यभगवत्तप्तिरिवादिप्रतिमासु लब्धावकाश-
मेतत् । एवं परमैकान्तिशब्देनाधिकारिविशेष उक्तः; तस्य च

* परदारसतश्चैव परद्रव्यापहारकः । न स्पृशेनामनाद्वयं स्पृष्ट्य च पतितो भवेत् ॥

इत्यादिभिरन्हतापादकानि [सर्वाणि] तत्रतत्र द्रष्टव्यानि । संगृहीतच्च समाराधनोपयुक्तसर्वद्रव्यसाधारणेन वडिंचंशेषैः—

* निषेधाविषयीभावादते नैवापरो गुणः । ग्रीष्मेत्तुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु ॥ इति ।

आराधकस्यार्थर्चनाङ्गसुत्वमविशिष्टम् । यथा च प्रशस्तजातिष्वेव त्रुलस्यादिपत्रपद्मादिपुष्परम्भादिफलगङ्गादितोयादिषु
तैस्तैस्तप्तिनिर्मितैर्निषेधविषयता, एवमाराधकेऽपि यतः कुतश्चिदुपवधात् तकादाप्रायश्चित्तमन्हतया निषेधविषयत्वं भवति;
अन्यथा * नाविरतो दुश्चरितात् इत्यादिश्रुतिव्याकोपप्रसङ्गात्, उपहतिविषयस्पृष्टिविम्बादिषु च प्रायश्चित्तविधानात् ।
ब्रह्मविदोऽपि हुतराग्नेष्वेवत्वं प्रामादिक[दि]विषयमिति शापितं भाष्यादिषु । *सर्वाच्चानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्
इत्यादिभिर्श्च सूक्तैर्यमर्थसिद्धः । अपि च राजवदुपचारो ह्यत्र विधीयते, राजोपचारवृत्तिश्चापरपरिहारप्रधाना,
तद्विदिहापि । यथा च गुणवति राजनि सेवकानां सापराधानामपि क्षामणमात्रेण निरपराधता, तथेहापीति तल्लाभः ।
इदमपि संगृहीतम्—

* अज्ञानादथवा ज्ञनादपराधेषु सत्स्वपि । प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् ॥ इति ।

यत्त्वत्रानन्तरसुक्तम्—

* अर्चनादिष्वन्हत्याक्षं कश्चित्तापराध्यति । अतोऽनज्ञीकृतादेष्वकर्तृदोषविमर्शया ॥

कृपैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥ इति,

एतदपि क्षामणयोग्यतास्त्व्यापकम्, अन्यथा क्षमस्वेति प्रार्थना[विधाना]नुपत्तेः । नैतैवता कृतापराधेन [निर्भयेन]
भवितव्यम्, * प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् इतिन्यायात् । अत्र चार्कमण्यताहेतूनपराधानेवमाह भगवान्—

* श्रृणु सुन्दरि तत्त्वेन आहारस्य विनिर्णयम् ।

आहारो यस्त्वनाहारस्तच्छृणुष्व वसुन्धरे । भोजनं यस्तु सुखीत मम योगाय माधवि ॥

अशुभं कर्म कृत्वाऽपि पुरुषोऽधर्मसंश्रितम् । आहारं चैव कर्मण्यसुपयुज्जीत नित्यशः ॥

सर्वेषां च ततः कर्मप्रवृत्तेः प्राणधारणम् । अर्कमण्यानि वक्ष्यामि यैवं तुष्यामि संप्रति ॥

राजात्रं च न भोक्तव्यं मम भक्तैः कदाचन । राजान्नेन तु सुक्तेन त्वपराधो महान् भवेत् ॥

द्राविंशदपराधांस्तु न सेवेत मम प्रिये । भोज्याद्वापानाऽरेपु ये मया परिकीर्तिः ॥
 दन्तकाष्ठमखादित्वा यस्तु नाशुपत्तर्ति । द्वितीयमपराधं तु धर्मविन्न प्रवर्तते ॥
 गत्वा मैथुनसङ्गं तु यस्तु मां स्पृशते नरः । तृतीयमपराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 दृष्ट्वा तु मृतकं देवि यस्तु मासुपसर्पति । चतुर्थगणगःयं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 स्पृष्ट्वा रजस्वलां नारीं यस्तु मासुपसर्पति । पञ्चमं विपराधं च दृष्ट्वा वै न क्षमाम्यहम् ॥
 स्पृष्ट्वा तु मृतकं चैव संस्कारं मृतकस्य वै । अपराधिमिं पष्टुं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 ममार्चनविधौ काले वातं मुच्छति निर्धारणः । सप्तमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ॥
 ममैर्वार्चनकाले तु पुरीषं यस्तु मुच्छति । अष्टमश्चापराधोऽयं ममात्र तु न रोचते ॥
 मदीयार्चनकाले तु यो हि वाचा प्रभाषते । नवमं चापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्रावृतो मां प्रपश्यति । दशमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ॥
 परिधायैकवस्त्रं च यस्तु वै मां प्रपद्यते । एकादशोऽपराधस्तु मम विप्रियकारणम् ॥
 कुद्रस्तु यस्तु कर्माणि कुरुते कर्मकारकः । द्वादशं चापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 अकर्मणानि पुष्पाणि यस्तु मासुपकल्पयेत् । त्रयोदशापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुमेनाधिगच्छति । चतुर्दशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 अन्धकारे तु मां देवि यः स्पृशेत कदाचन । पञ्चदशापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् । षोडशं चापराधं तु कल्पयामि न संशयः ॥
 स्ववासमवधून्वन्वै यस्तु मध्युपकल्पयेत् । सप्तदशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 श्वानं स्पृष्ट्वा ममान्यद्वा यो दद्यान्मम माधवि । अष्टादशापराधं तं कल्पयामि न संशयः ॥
 वाराहं यस्तु मांसं वै भक्षयित्वा प्रपद्यते । एकोनविंशापराधं प्रतिजानामि माधवि ॥
 जालपादं समभन्वै यस्तु मासुपसर्पति । अपराधं विशतितमं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 स्पृष्ट्वा वै दीपकं यस्तु यो मां स्पृशति माधवि । एकविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 इमशानं यस्तु वै गत्वा मम चैवाभिगच्छति । द्वाविंशापराधं तु तमहं चोपकल्पये ॥
 पिण्डाकं भक्षयित्वा तु मम चैवोपचक्रमेत् । त्रयोविंशापराधं तं नरो मम च कल्पयेत् ॥
 मज्जनानवजानन्यो मां तु पश्यति माधवि । चतुर्विंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 एकहस्तप्रणामं च यः करोति च भास्मिनि । पञ्चविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 परप्रापणकेनैव यस्तु मासुभिगच्छति । सप्तविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 न चाग्नं ये तु त्रीहीणामदत्वाऽपीह भुज्जते । अष्टविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 अदत्वा सुमनो यो वै धूपं मे दातुमिच्छति । एकोनत्रिंशापराधं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 सोपानत्कस्तु यो मर्त्यो मासेवसुपसर्पति । अपराधिमिं त्रिंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 भेरीमताडयित्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधति । एकत्रिंशापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 अजीर्णरसमाविष्टो यस्तु मासुपसर्पति । महापराधं तं विद्याद्वात्रिशमिह चोत्तमम् ॥ इति ॥

एवमेतान्यन्यानि चानहृतानिमित्तानि परिहरतस्तंभवे च सानुतां यथोचितप्रायश्चित्तमनुतिष्ठत इह समाराधनाधिकारित्वम् । एवं जात्यादिनिवन्धनाधिकारिविदोऽपि शास्त्रेषु श्रूयते । यथोक्तं श्रीसात्त्वते—

* अष्टाङ्गयोगसिद्धानां हृद्यागनिरतात्मनाम् । योगिनामधिकारस्यादेकस्मिन् हृदयेशये ॥

व्यामिश्रयागमुक्तानां विप्राणां वेदवेदिनाम् । समन्वे तु चतुर्व्यूहे त्वधिकारो न चान्यथा ॥

त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपत्नानां च तत्त्वतः । अमन्त्रमधिकारस्तु चातुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥

सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवेऽपि विवेकिनाम् । ममतासविरतात्मां स्वकर्मनिरतात्मनाम् ॥

कर्मवाङ्मानसैस्सम्यग्भक्तानां परस्मेश्वरे । चतुर्णामधिकारो वै प्राप्ते दीक्षाक्रमे सति ॥

एवं संप्रतिपन्नानां मन्त्रपूर्वं यथास्थितम् । विधानमेकमूर्तीयं समार्कण्यं सांप्रतम् ॥ इति ।

जयादिषु चापादिभेदो द्रष्टव्यः । सर्वेषामन्ततो गत्वा भगवत्प्राप्तिस्समाना, विकलानामपि भागवतानाम् ॥

स्वाध्यायविधिः ॥ अथ स्वाध्यायं व्याख्यासायाः—चतुर्थे काले संपाते स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणाय विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतपरावरतत्त्ववाथार्थ्यानां मनुपराशरपाराशर्यशुक्रशैनकादीनां महर्षीणां प्रवन्धान् [वेदोपवृंहणात्] श्रवणमननजपादिभिरभ्यसेत् । तदिदमुक्तं व्यासेन तत्कालकृत्यम् *इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् इति । दक्षेण तु *इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं सप्तममभ्यसेत् इति । एवं *भुक्तूपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत् इत्यादिकं च द्रष्टव्यम् । उपवृंहणनिरपेक्षस्योपवृंहणीयवेदभागजप एव युक्तः, तत्रापि साक्षात्कृतवस्त्रिपादक एव भागो जप्य इति श्रीशाङ्किण्डलस्मृत्यादिष्ठूतम् । संग्रहरूचीनां महामन्त्रसक्तानां च सर्वसारभूतव्यापकमन्त्रजपोपदेशः । जपादिकालेऽपि गुरुवादिषु मौनवर्जनं सर्वत्रोक्तम् । आह चैव गोधायनः—

* जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो यस्समागतः । संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥

अनुश्राव्य ततः कुर्याज्जपशेषं समाहितः । सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नराः ॥

तन्मूलतः कियास्सर्वास्सफलात्मु भवन्ति हि ॥ इति ।

तत्र मौनमन्त्रार्थचिन्तनादिनियमास्तत्रतत्र ग्राह्याः । शिष्यगुरुसब्रह्मचारिः[शिष्य]श्रेयोर्थिभिरनस्तु युभिर्वातरागैस्सह वादः ।

* बोधयन्तः परस्परमित्युक्तसंवादोऽपि तत्त्वनिर्णयफलत्वाविशेषादितिहासपुराणादिवत्साध्याकाल एव प्रवर्तनीयः । समरन्ति चाभिगमनान्तःपतिनिपूर्यामस्वाध्याये * जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् इति, * विचारोऽभ्यसनं जपः इति च । उक्तं चानुयागविधानानन्तरं श्रीसात्त्वते * समाचम्य पुनर्यात्प्रयत्नो भगवद्गृहम् इत्युक्ता * मनो-बुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले इत्यादिना अष्टाङ्गप्रणामं च विधाय,

* अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्युपविश्याप्ततो हरेः । आगमाध्ययनं कुर्यात्तद्वाक्यार्थविचारणम् ॥ इति ।

तदिह भगवत्प्रेणनस्वचित्तरञ्जकेतिहासपुराणस्तोत्रनिगमान्तद्वयव्यापकमन्त्रादीनां श्रवणमननप्रवचनजपादयो वादसंवादादयश्च यौगिकज्ञानप्रदीपस्त्रेहायमानाः,

* पारुष्यमनृतं चैव पैशुम्यं चैव सर्वतः । अनिवद्धप्रलापश्च वाच्यं स्वाच्चतुर्विधम् ॥

इत्यादिना दर्शितविविधवचिकपायेदयप्रतिबन्धिनश्च सर्वे व्यापारा यथासंभवं संभूय वा पृथग्भूय वा स्वाध्यायो भवन्ति । शमाद्युपयुक्तशब्दशीलं कुर्यादिति स्वाध्यायसारः । उक्तं हि महाभारते—

* यच्छुतं न विरगाय न धर्माय न शान्तये । सुवद्ग्रमपि शब्देन काकवाशितमेव तत् ॥ इति ।

* न शब्दशास्त्राभिस्तस्य मोक्षः इत्यादि च । अथ लोहितायति भास्करे यथासूत्रे सांत्रेसन्देशोपासनं, सायंहोमः, पुनर्विद्याशक्ति भगवदभिगमनं, हर्विन्वेदनपूर्वकं भोजनम्, केनचित्तिमितेन विलुप्ते भोजने प्राणाभिहोत्रमन्त्रजपः, ततश्च राजिनेऽन्तर्मुख्यमन्त्रे योगश्चेति क्रमः । तत्र प्रमाणानि * उभे सन्ध्ये भगवानभिगन्तव्यः, * नानिवेद्य हरे: किञ्चित्समश्चीयात् पावनम्,

* सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादभिहोत्रसमो विधिः ॥

* प्राणाभिहोत्रमन्त्रांश्च विलुप्ते भोजने जपेत् । प्रदोषपञ्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् ॥

* तत्पूर्वापररात्रेषु युज्ञानः इत्यादीनि । अनन्तप्रयोगनार्थिक रिक्तेन्द्रव्यरूप्यास्म्यन्यतद्वद्वयं त्रयोदश्यां प्रदोषास्वयकाले वर्जनीयः । यथा संगृहीतं कालविधाने-

* विषुवायनद्वितयपञ्चदशीप्रथमाष्टमीषु कलानाथतिथै । रजनीसुखे च मदनाविष्टर्विविराह नाथ्यवनकर्म नृणाम् ॥

इति । स्मृत्यर्णवे चैतदुपात्तम्—

* गितसन्ध्यक्षयोदश्यामस्मरनात्मनो हितम् । अहोऽष्टमांशसंयुक्तं रात्र्यर्धं मौनमाचरेत् ॥ इति ।

एवं तत्कालनियतसावित्रीजपहोमादिव्यतिरिक्तदशायां प्रदोषास्वयकाले दौनविद्यानानन्दजपादिकमपि वर्जनीयम् । यथोक्तं कृष्णमन्त्रकल्पे * जपेत्र सन्ध्याकालेषु प्रदोषेष्वशुभेषु च इति । विषुवायनादिषु तु स्वाध्यायमात्रं निषिध्यते, मन्त्रजपादिकं तु विधीयते । उक्तज्ञाष्ठाक्षरजपस्य नित्यत्वं बोधायनेन-

* एवं गुरोस्समारभ्य मन्त्रानुष्ठानमाचरेत् । अष्टाक्षरं जपेद्विद्वित्यमष्टसहस्रकम् ॥

अजप्त्वाऽष्टाक्षरं मन्त्रं नाहमभासि किञ्चन । यावज्जीवं जपामीति पश्चात्तद्वर्जपेत् ॥

अष्टाक्षरजपे यस्य नित्ये नैमित्तिकोडपि वा । काम्यो वाऽपि भवेत्स्य नित्या देवार्चना स्फृता ॥ इति ।

नचात्र मौनविधिकाले भगवद्भूर्मविच्छेदः, तदानीं यथाविहितमौनानुष्ठानसैव भगवत्सेवारूपत्वात् । प्रवृत्तिविषया निवृत्तिविषया वा भगवदैश्वैव सर्वदा अनुर्भवनीयेन्यन्तिद्रानुष्ठानमिति ।

यद्यपि चातक्तियस्य प्रदोषे हरिदर्शनादिकं प्रतिषिध्यते, तत्त्वानुपालितं परमैकान्तिभिर्भाष्यकारादिभिः; तथाऽपि स्वगृहार्चायात्क्तियात्वात्दनुज्ञा । उक्तं चैव बोधायनीये उरुणासारसमुच्चये—

* आस्थानस्थसदा सेव्यो विमानस्थस्तु कालतः । स्वगृहे सर्वदा सेव्यो मध्यरात्रं विना प्रभुः ॥ इति ।

मध्यरात्रेऽप्युपरपादिनिमित्तविशेषसंभवे स्तानादिपूर्वकभगवत्सेवाजपादिकमवद्यरूपत्वतया विधीयत इति न विरोधः । एतौ च स्वाध्याययोगौ आहिकानुयागात्पूर्वमेव व्रेषुचित्तं निविशेषेषु समाहृत्योपदिश्यते, यथा संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

* पुनः प्रणम्य देवेशमहो भागे तुरीयके । द्विष्टप्यष्टर्गदिग्नेषु स्वानुसंहितम् ॥

विशेषेण जपेन्मन्त्रमष्टोत्रसहस्रकम् । अष्टोत्रशतं वाऽपि यथाशक्ति दशावरम् ॥

गुर्वर्दीश्च नमस्कृत्य बीजशक्त्यादिकं तथा । मन्त्रनाथं प्रणम्येशमायदाद्वरणेक्यन् ॥

जप्त्वा च सुचिरं योगमास्थाय प्रणमेद्वरिम् । स्वधामनीत्या देवेशं प्रह्लसपरिवारकम् ॥

तत्रार्थादिभिरभ्यर्थं रक्षां कृत्वाऽस्त्रायैकैः । पुनःपुनः प्रणम्याथ होमाद्य संविदाय च ॥
अनुयां ततः कृत्वा कृत्वाऽस्त्रो भवेत्तरः ॥ इति ।

अथमेव क्रमो विस्तरेणोक्तस्तदुरभिर्ज्ञिवन्शेष्वैः । तथा हि—

* प्राप्तमहश्चतुर्थांश्च स्वाध्यायार्थमुदीरितम् । विज्ञाप्य विष्णवे तस्मै लब्धानुज्ञस्तोऽपि च ॥
वाद्यार्थादस्तिलावेतस्माहृयेन्द्रियेस्वह । जपन्नाश्चक्षरं मन्त्रं प्राणायामपुस्सरम् ॥
प्रयतः परया भक्त्या पूर्वमेव समाहितः । कराङ्गलिशरीरेषु न्यासान् कृत्वा यथोदितान् ॥
गुरुं मन्त्रमूर्खिं छन्दो देवताश्च यथाक्रमम् । शक्तिं वीजं च शिरसा प्रणमेद्वामादितः ॥
इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यः कियते शिरसा नमः । मन्त्रज्ञानपदात् भ्यतद्दुरुभ्योऽपि सांप्रतम् ॥
नमस्ते मन्त्रराजाय नमस्तेऽष्टाक्षरात्मने । नमस्ते चेतनाधार परब्रह्माभिधायिने ॥
स्थित्वाऽन्तर्दृढये सर्वानात्मनस्त्रियच्छते । ऋषयेऽष्टाक्षरस्यान्तर्यामिणे हरये नमः ॥
अष्टाक्षरमहामन्त्रवर्णसङ्घात्मिधायिनीम् । छन्दश्च देवीं गायत्रीं शिरसा प्रणमाम्यहम् ॥
मन्त्रस्य देवतां चापि परमात्मानमव्ययम् । नारायणं परं ब्रह्म नतोऽस्मि शिरसा हरिम् ॥
मन्त्रशक्तिस्थिता यस्मिन्नाश्रितेष्ठार्थादायिनी । पदं नारायणेति शक्ति तां प्रणतोऽस्यहम् ॥
अकारादुत्थितं वी[जात]ञ वासुदेवाभिधायिनः । तद्वीजमस्य प्रभवं प्रणवं प्रणतोऽस्यहम् ॥
प्रणम्य चैवं गुरुदीन् गन्धार्घेभिर्मिष्य च । अनिशं भगवद्विष्वमापीठादवलोकयन् ॥
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तदर्थमनुचिन्तयन् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा दश वोत्तुकः ॥
जपान्ते मनसा ध्यात्वा यथोक्ताकृतिमच्युतम् । सप्ततीकं सातुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् ॥
कृत्वैवं मनसा योगं सुनिरं हृष्टमानसः । उत्थाय च ततो योगाद्विष्टवत्प्रणिपत्य च ॥
स्तुत्वा च वहुभिः स्तोत्रैः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । स्थित्वाऽग्ने देवदेवत्य कृत्वा मूर्धिं स्वमञ्जलिम् ॥
जितं त इति मन्त्रेण तं देवं शरणं ब्रजेत् ॥
ततस्तस्मै प्रपञ्चाय दत्ते तेनाभये सति । निर्भयस्वभूतेभ्यो भवेत्तिवृतमानसः ॥
कर्मण्यवसिते तस्मिन्दुर्लभे दुष्करेऽपि च । अर्थं दत्त्वा यथापूर्वं स्वं चात्मानं निवेद्य च ॥
स्वनिवेदनमन्त्रेण दासशिष्यत्मजात्मनः । सोदकं स्वेन शिरसा भक्तिनिष्ठः परात्मने ॥
निदध्यात्स्वं च कर्तुत्वं तस्मिन्नेव परात्मनि । क्षामयेच्चापराधान्स्वाज्ञानाज्ञानोपपादितान् ॥
असद्यानविष्वांश्च कियमाणानहर्निशम् । अज्ञानोऽप्यशक्त्या वाऽप्यालस्याद्गृष्मावतः ॥
कृतापराधं कृपया क्षन्तुमहसि मां विमो । अज्ञानदथवा ज्ञानदशुभं यत्कर्ते मया ॥
क्षन्तव्यं तदशेषैव दायेन च गृहण भास् । उपचारापदेशेन कृतानहर्हमया ॥
अपचारानिमान् सर्वान् क्षमस्वं पुरुषोत्तम । शिरसा प्रार्थितैर्नैवं प्रसन्नेन परात्मना ॥
क्षान्तसर्वापचारेण करुणामुतवर्षिणा । वात्सल्यौदार्यसौशील्याद्यनन्तगुणशालिना ॥
अशरण्यशरण्येन कृपया परया स्वया । सस्मितालोकमधुरमाहृयाद्गृहत्या गिरा ॥
दत्तं तत्पदयोर्ममं स्वयमेव स्वमूर्धनि । वद्वस्तव्यरणापर्यन्तिहताशेषकलमषः ॥

आसीत सुचिरं तस्य पुरतः परया मुदा । समुत्थाय ततस्तसै भूयोभूयः प्रणम्य च ॥
 स्मारयित्वा स्वकं धाम तद्यानाय प्रणम्य च । दत्तवाऽथ पादुकायुग्मं तत्र देवं समानयेत् ॥
 सप्तवीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् । ततस्तर्दहिन्यासं सूपशानं स्वलङ्घृतम् ॥
 अनन्तभोगशयनमधिरूढे परात्मनि । आसीनयोस्तदा देव्योदेवपार्श्वं यथानथम् ॥
 आसीनेषु यथाभागं सेनान्यादिषु सर्वतः । अथार्द्यपादाचमनताम्बूलादि यथोचितम् ॥
 देवाय देवीयुक्ताय सानुगाय निवेद्य च । प्रणम्य दण्डवद्यम्यां भूयोभूयः पुरो हरेः ॥
 अनुयागादिकं चाथ चिकीर्षिताहिंकं विधिम् । दत्तानुज्ञा: परेणापि गमनायात्मनो वहिः ॥
 निर्गन्तुकामो निक्षिप्य देवं दौवारिकादिषु । सभयस्तानुतापथं चण्डादीन् द्वारपालकान् ॥
 कुमुदादीन् गणेशांश्च चक्रादीन्यायुधानि च । गरुडं च विशेषणं शेषं शेषाशनं तथा ॥
 प्रणम्य स्मारयेदेवं सखेहादरसाध्वसः । निक्षिपन् जीवितमिव न्यस्यत्रिव महानिधिम् ॥
 निधित्सत्रिव चक्षुस्वर्वपर्यत्रिव कल्पकम् । सर्वे भवन्तस्तगणास्तद्वास्सर्वदिक्षवपि ॥
 सावधानाश्च तिष्ठन्तु निक्षिपामि भवत्स्वहम् । मम नाथं मम गुरुं पितरं मातरं च मे ॥
 हरि श्रियं सुवं चापि तान् पालयत सर्वतः । यथा निक्षिपस्त्रुपं मे सन्दर्शयत सर्वदा ॥
 भवतश्शरणं लठध्वा ब्रजामि गतसाध्वसः । इति विज्ञाप्य तान् पश्चात्पार्शवेत् हरिं गिरा ॥
 ननु देव त्वमैकस्तस्थावरचरं जगत् । ब्रह्मादि स्थावरान्तं च परिणासि विभर्षि च ॥
 संहरिष्यसि चाप्यन्ते रूपैस्तैर्यथेष्यितैः । केन त्वं पाल्यसे देव केन वा त्वं विहन्यसे ॥
 अतस्त्वमेव त्वां देव्यौ चण्डादीन् पालकानपि । मां च मामकमप्येतत्सर्वं गृहमशेषतः ॥
 पालयित्वा स्वसङ्कल्पमात्रेण मधुसूदनं । त्वां मया त्वयि निक्षिपं विश्वस्तेनार्थकल्पक ॥
 आगताय यथाकालं सर्वं मे दातुमहसि । इति विज्ञाप्य पुरस्तो दण्डवद्यणिपत्य च ॥
 होमं पितृक्रियां पश्चादनुयागादिकं च यत् । सर्वमावेद्य तेनैव नियुक्तस्तच्चिकीर्षया ॥
 वीक्षमाणस्तमेवैनं चक्षुषा ख्यापपक्षमणा । मूर्च्छिं न्यस्ताङ्गलिपुटो विनिष्क्रम्य शनैश्चनैः ॥
 वृद्धा कवाटयुगलं रक्षां कृत्वा प्रणम्य च । होमाद्यमनुयागान्तं वैधं कर्म समाचरेत् ॥ इति ।

एवमष्टाङ्गयजनमध्य एव स्वाध्याययोगयोस्समाहृत्योपदेशात्तच्छकालावस्थाभेदेन यथाक्रमानुष्ठानाशक्तौ विद्यादेरपि यथोचितकालान्तरे समाहरणं रहस्यान्नायादिषु प्रपञ्चितमिहविरुद्धमिति सूचितम् । स्वाध्याययोगयोश्च यथावसरं मात्रया सर्वत्रानुप्रवेशः प्रागेव दर्शितः ॥ इति व्याख्यातः स्वाध्यायः ॥

योगविधिः ॥ अथ योगं व्याख्यायास्यामः—तत्रानन्यप्रयोजनाधिकर्तव्यो योगविशेषः, * ईदृशः परमात्माऽयम् इत्यादिना श्रीशार्णिल्यस्मृत्युक्तः प्रागेव दर्शितः । श्रीसान्त्वताद्युपदिष्टयोगप्रकाराणामविरोधश्च समर्थितः । तत्र परायारस्त्वेवमाह भगवान्—

* आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिवीयते ॥

इत्ययमेव त्वनन्यप्रयोजनस्य योगः, क्षुद्रयोगान्तराणि तु सिद्धयन्तरार्थान्येव योगशास्त्रेषु पठ्यन्ते । यद्यप्यनन्यप्रयो-

जनस्यापि तत्रतत्रोक्तन्यासविद्याभेदात्सवनिष्ठाविषयतत्संहितोक्तप्रक्रियाभेदाच्चानुसन्धेयरूपमुण्डिभूत्यादिकं नाना भवति, तथाऽपि स्वरूपनिरूपकानन्दच्चादिपञ्चकनिरूपितस्वरूपे सर्वशोषिणि परस्मिन् ब्रह्मणि श्रीमति पुरुषोत्तमे तत्रद्विद्योदित-रूपादिविशेषविशिष्टे मनोवृत्तिनैरनन्तर्यरूपत्वं योगस्याविशिष्टम् । अत एव-

* पृथग्भूतेषु द्वैषु चतुर्पांश्चमर्कमेषु । समाधौ योगसेवैकं शाण्डिल्यस्समसुक्तवान् ॥

इति महाभारतवचनं सुसङ्गतं भवति । अत्र तु भाष्यकाराच्चुक्तनित्यगद्यस्तोत्रादिषु यथानुसन्धानमुक्तम्, तथैव तसं-प्रदायन्तिैरनुसन्धेयस् । श्रीवैकुण्ठगद्ये अनन्यगतेः प्रपत्तिमेवापर्वोपायं विधाय तस्यैव श्रुतिस्यारोगस्य क्षीरान्नभोजन-वस्त्वयंप्रयोजनतवै ध्यानयोगविशेषस्तदनुवन्ध्यनुसन्धानविशेषाश्च प्रपञ्चिताः । तथा हि—* स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतन-स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम् इत्यारभ्य * स्वामित्वेन सुहृत्वेन गुरुत्वेन च परिगृह्य इत्यन्तेन प्राप्यप्रापकमूतशरण्या-ध्यवायमुक्ता अनन्तरम् * ऐकान्तिकात्यनितिकपरिच्छैकमनोपशः इति पुरुषार्थविशेषलिप्साया अनन्यप्रयोजनानां प्रति-पाय * तत्पासये च तत्पादाच्चुजद्वयप्रत्येकमनोपशः इति पुरुषार्थविशेषलिप्साया अनन्यप्रयोजनानां प्रति-पाय * तत्पासये च तत्पादाच्चुजद्वयप्रत्येकमनोपशः इति शरणवरणमेव मोक्षोपायत्वेन विधाय * ततश्च प्रत्यहमात्मोजीवनायैवमनुस्मरेत् इति स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठैव प्रत्यहं प्राणरक्षणार्थं भोजनादिन्यायेन आत्मोजीवनार्थ-मनुस्मरणविशेषं विधाय विस्तरेण प्राप्यात्तर्गतं परमपदं वर्णयित्वा * महति दिव्ययोगर्फङ्कैऽनन्तमोगिनि श्रीमद्वृक्षपूर्णे-क्षर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्त्या शेषशेषाशनादि सर्वं परिजनं भगवतस्तदवस्थोचितपरिच्छार्यायामाज्ञाप-यन्त्या शीलरूपमुण्डिभिरलासादिभिरत्मानुरूपया श्रिया सहासीनम् इत्यादिना * भगवन्तं नारायणं ध्यानयोगेन दृष्ट्या इत्यन्तेन परिपूर्णध्यानमुक्ता पुनः * भगवत इत्यारभ्य * भगवत्परिच्छार्यायामाशां वर्णयित्वा इत्यन्तेन * मां नयेद्यदि-काकुत्स्यस्तस्तस्य सदृशं भवेत्, * कदा द्रक्ष्यति मां पतिः इत्यादिवत् पुरुषार्थप्राप्तिमनोरथप्रकारान् प्रतिपाय * तयैवाश्या तप्तसादोपवृत्तिहितया भगवदभिगमतं दूरात्सपिरिवारस्य भगवतो नारायणस्य * समर्पणपरिवाराय इत्यादिना मन्त्रेण प्रणाम-मुत्थाय पुनःपुनः प्रणामं चाभिधायायानन्तरमेवमनुसन्धानमुक्तम् * अत्यन्तसाध्वसविनयावनतो भूत्या भगवत्पर्षदगणनायैकैः द्वारापालकैः कृपया स्नेहर्गम्या दृशाऽवलोकितस्सम्यग्भिविन्दितैस्तैरेवानुमतो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण मामै-कान्तिकात्यनितिकपरिच्छार्याकरणाय परिगृहीत्वैति याचमानः प्रणाम्यात्मानं भगवते निवेदयेत्, ततो भगवताऽमर्यादशील-वताऽतिप्रेमान्वितेनावलोकनेन सर्वदेशसर्वकालसर्ववस्थोचितात्यन्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्चात्यन्तसाध्वसविनयावनतः किञ्चुर्वर्णणः कृताञ्चलिपुटो भगवन्तमुपासीत, ततश्चानुभूत्यामाभाविशेषो निरतिशयप्रीत्यात्मीत्याऽन्यत्किञ्चित्कर्तुं द्रुं शर्सुमशक्तः पुनरपि शेषभावमेव याचमानो भगवन्तमेवाविच्छिन्नसोतोल्पैणावलोकनेनावलोकयन्नासीत, ततो भगवता स्वयमेवात्मसङ्गीवनेनावलोकनेनावलोक्य सम्प्रितमाद्य समर्पणेषुपापाहं निरतिशयसुखावहमात्मीयं श्रीमतादरविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निर्ममसर्वावयवस्युखासीत इति । अपिचात्र द्रव्यव्यास्यानरूपे गद्यत्रये निवेद-भूयस्तया कैङ्गर्यत्वरातिशयाच्च प्राभातिकैऽभिगमने मितगद्यानुसन्धानमुचितम् । बृहद्रुद्यं तु समाधनकाले विशेषतो-अनुसन्धेयानां स्वरूपरूपमुण्डिभूतिदेवीभूषणायुश्वपरिजनपरिच्छिदद्वारापालपूर्णदारीनां यथावदनुसन्धानहेतुतया यथाव-

स्थितस्वरूपहृषुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेदशिलेत्यादिनेति समाराघनादाकृते च भाष्यकारैरेव विनियुक्तम् । श्रीवैकुण्ठगद्यं तु—

* यासुनार्थसुधाम्बोधिमवगाहा यथामति । आदाय भक्तियोगास्त्वं रत्नं सन्दर्शयाम्यहम् ॥

इति प्रारम्भात्पश्चादपि * ध्यानयोगेन दृष्ट्वा इत्यमिधानात् फलहृपविलक्षणानुसन्धानभेदानां विधानात् *अविच्छिन्नसोतो रूपेणावलोकनेनावलोकेयन्नासीत् इति कपटोक्तेश्च योगार्थसङ्कलिप्ते काले विशेषतोऽनुसन्धेयमिति भाष्यकाराशयः प्रतीयते । न च * भक्तियोगास्त्वं रत्नमिति प्रारम्भादुपायभूतभक्तिविषयोऽर्थं प्रवन्ध इति अमितव्यम् । अनन्यगतिकस्य प्रपत्तेरेवात्रोपायत्वेनोपदेशादुपायभूते फलभूते चानुसन्धानविशेषभक्तियोगानां बद्धप्रवृत्त्यविरोधाच्च । ततस्सिद्धोपायैरप्यथं योगस्स्वकाले निवेशनीयः । योगकालानियमादैकाश्रयानुरूपकालान्तरेऽपि कदाचिद्वत्ति । यामिन्यां भगवद्ग्रन्थानस्य तु पावनत्वातिशयः सर्थते—

* उपपातकयुक्तोऽपि महापातकवानपि । यामिन्याः पादमेकं तु ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥ इति ।

ततश्च—* परस्मिन्व्युहास्त्वे विभवनिवहेऽर्चावतरणे तथाऽप्यन्तर्यन्तर्यजहदविकारादिनियमाः ।

निरुद्ध्य स्वं चित्तं निरवधिमहानन्दजलघौ निरस्तान्यापेक्षानियतसफलं काळमालिलम् ॥

एषु च परन्यूहप्रभृतिषु चित्तालम्बनेषु प्रपत्त्येकनिष्ठा नाथासुनप्रभृतयः । सुलभतमत्वेन परिपूर्णत्वाविशेषाच्च समाहित-चित्तानामप्यनुसन्धेयमर्चावतारमेव चेतसश्शुभाश्रयमालम्बनम् । तत्र यद्यपि शीघ्रसाक्षात्कारहेतुभूतो मन्त्रविशेष उच्छिन्न-संपदाय इति वृद्धा विदामासुः, तथाऽपि स्वावगतैर्मन्त्रविशेषैरमन्त्रकं वा यथासंभवं यथासंप्रदायं तदनुसन्धानमप्यवर्जनीयमेव । * सर्वातिशायि षाढगुण्यं संस्थितं मन्त्रविम्बयोः इत्यादिना तस्यैव पूर्णत्वं सिद्धम् । श्रीवैखानसेऽपि तदनुसन्धानस्यैव मुख्यत्वं प्रतिपादितम्, यथोक्तं क्रियाधिकारे *मानसी होमपूजा च वेरपूजेति सा त्रिधा इत्युपकर्म—

* यथोपयोगशक्यत्वात्कर्तुं पुष्पादिपूजनम् । चक्षुषः प्रीतिकरणान्मनसो हृदयस्य च ॥

प्रीत्या संजायते भक्तिर्भक्तस्य सुलभो हरिः । तसात्त्रयाणमेतेषां वेरपूजा विशिष्यते ॥ इति ।

आह च भगवान् शौनकः—

* सुरुपां प्रतिमां विष्णोः प्रसववदनेक्षणाम् । कृत्वाऽस्तमनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः ॥

तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत् । विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मस्तपिणीम् ॥ इति ।

अतो यत्र क्वचिद्गवद्गूपे यथाशक्ति निरन्तरानुसन्धानं नाथमुनिप्रभृतिविस्तद्वोपायैरपि निवेशनीयम् । एवं तु सात्त्वतोक्तसन्ध्यादिनिद्रान्तर्कर्मसंग्रहः—

* प्राप्तेऽथ सन्ध्यासमये सात्वा वा जघनावधि । क्षालयित्वा ततः कुर्याद्वाससां परिवर्तनम् ॥

अर्चयित्वाऽर्धपुष्पाचैर्देवमर्भिं यजेत्तथा । यथाशक्ति जपं कुर्यादासाद् शयनं ततः ॥

समाधाय बहिर्देवं निरालम्बपदे स्थितम् । अप्रमत्तेन वैतावदनिरुद्धेन चेतसा ।

सह तेनैव वै निद्रा यावदभ्येति साम्रतम् ॥ इति ।

पादो त्वेवमुक्तम्—

* ततः पश्चिमसन्ध्यायां प्राप्तायां तत्र चोदितम् । जपहोमादिकं सर्वं कृत्वा परमपूरुषम् ॥

अर्चयित्वा यथान्यायं यथापूर्वमशेषतः । सुकूपा संविश्य शयने समुत्थाय महानिशि ॥
आचम्य प्रयतो भूत्वा ध्यात्वा परमपूरुषम् । योगासने समासीनो युज्जीतात्मानमात्मनि ॥
यथोक्तेन प्रकारेण यथाशक्ति चतुर्मुख । संहारकममात्रित्य तत्त्वान्यात्मनि संहरेत् ॥
आत्मानं चापि हृष्ट्येव परमात्मनि विष्टिते । संहरेदुत्थितो योगात्म्यापं क्लेशापहं ब्रजेत् ॥
इत्येव कथितो ब्रह्मन् योगकालश्च पञ्चमः ॥ इति ॥

नचैतन्निरन्तरभगवदनुसन्धानं सनकादिसाध्यमस्दादिभिर्दुश्शकमिति मत्वोदासितव्यम् । यथारोग्यं भोजनवद्यथाशक्ति तदस्वादस्यापरित्याज्यत्वात्; उक्तं च श्रीमद्यहादेन—

* आयासः सरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् । पापक्षयश्च भवति सरतां तमहर्निशम् ॥ इत्यादि ।
अतो यथा वा—

* द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं परमैश्वर । मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥

इत्येतावद्वादिनोऽर्जुनस्य भगवान्विश्वरूपं स्वात्मानं दर्शयामास, एवमत्रापि स्वानुभवसापेक्षान् यथामतोरथं परमोदारो भगवानेव स्वात्मानमनुभावयति । अतो निर्यतलङ्घेन भगवदनुभवानन्दसन्दोहेन कृतार्थोऽसीति मन्यमानः करण-कलेवरानुगुण्यावधि सुखमासीनो विविधव्यापारायत्तस्य करिष्यमाणयोगेष्वकरणभूतस्य करणवर्गस्य विश्रान्तये स्वयमुपन-मन्तीं निद्रां न निवारयेत्; * युक्तस्वभावबोधस्य इति सरणात् । निद्रैव तदा कैङ्कर्यं सुषुप्तौ च, * तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि च इति शारीरकसूत्रोक्तेन प्रासादवृत्तापर्युक्त्यायेन नाडीपुरीतद्वाहसु स्वात्मनश्शयनमनुसन्धाय लक्ष्मी-परिष्वज्ज्वल्यज्ञेन माधवशब्देन भगवत्तं सङ्कर्तयन् * यथा वियथा सम्परिष्वक्तः इत्यारभ्य * प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न वाशं किञ्चन वेद नान्तरम् इत्यान्नातप्रकियया परमात्मनि परिष्वज्ज्विशेषं च परामृश्य * यत्करोषि इत्यादि प्रश्नानेन निद्रामपि समाराधनत्वेन मन्यमानस्तंशुद्धशुक्षपाददशास्त्रोक्तपकारेण समुचिते स्थाने शास्त्रीये शयनीये चोदि-तदिकिञ्चिराश्चुद्धत्वानग्नादिनियमयुक्तः श्रीशाण्डिल्यस्मृत्याद्युक्तप्रकारेण स्वाराध्यस्य भगवतश्शरणारविन्दयोर्विन्यस्तशिरस्कः * शयनासनयानादौ इत्यादिविधानात्मेव माधवं हृदये ध्यायन् तमेव कीर्तयन् सुखं शयीत । यदा यदा निद्राविच्छ्ने-दस्तदातदा तमेव ध्यायेत् सङ्कर्तयेच्च तनि नामानि पुनरानिद्रागमात्; सोऽयं प्रदोषप्रभृति ब्राह्मसुहृदीत्वादि सारस्वत-स्रोतस इव विश्रान्तरितस्य योगस्यावसरः, अवसरान्तरेऽप्यैकाभ्यसंमवे कर्मान्तरसङ्कोचेन स्वीकार्यं इति प्रागेवोक्तम् । एवं वर्तमानस्य सर्वं कालोऽप्यवन्ध्यो भवति, सर्वे व्यापाराः कैङ्कर्यरूपा भवन्ति, सर्वोऽप्यानुषङ्गिको भोगः क्रीडाशुक-क्षीरास्वादन्यायेन स्वामिभोगशेषमूतो भवतीति भगवत्कैङ्कर्यरते: परमैकान्तिनोऽनादिमायानिशावसाने अनन्तमोक्षवासर-प्रारम्भे च प्रत्यूषवदस्थितोऽयमायुशेषकाल इति । स चायमौत्सर्गिकः क्रम उक्तः, अपवादे तु व्युक्तमविलोपादिप्रवृत्तिः, यथा द्वृपवासदिवसेषु एकादश्यादिषु अनुयागस्य लोपो भवति । सप्ताङ्गमेव च तदार्दीं यजनम्, अत एव चायागस्या-नियतत्वव्यज्ञनाय भाष्यकाराणां तदनुकृतिः, तदर्थः कालश्च तस्मिन् दिवसे स्वाध्याययोगादिष्वन्यतमेन यथोचितं यापनीयः । कदाचिह्नादश्यादिषु प्रभाते पारणं भवति । तदर्थं पूर्वं यजने कृते स्वकालप्राप्तं माध्यन्दिनयजनं सप्ताङ्गं तिष्ठति, वैशेषिकार्चनेषु बहुष्वेकदिवसे क्रमात्सम्भवत्सु अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादितिन्यायेन उपादानादिप्रवृत्तिलेशतः

प्रतिषिद्धयते, तत्र पूर्वदिवसार्जितैर्द्रव्यैः परोपनीतैर्वा हनुमिति इति, यजनं च सर्वसिन् काले खभ्यनुज्ञातम्, स्तिवृत्तेऽन्यपरस्यातुरस्य कलहाद्युपद्रुतस्य च मोजनापूर्वं यदा कदाचित्त्वावसरे भवनि, अत्यन्ताशक्तो तु क्रत्विक् पुत्रशिष्यादिभिस्वसमैरन्यैः कार्यते, तत्र त्वयमपवादः सर्यते—

* विधुरो ब्रह्मचारो च वानप्रस्थोऽथ मिथुकः । परार्थं कर्म कुर्वाणः पातश्रिति पतन्ति च ॥ इति ।

ईषच्छक्तौ तु सङ्कुचितयजनम्, एकोपचारमारभ्य तत्तच्छकत्याधनुसारेण ॥११॥ न गत्वा विधानात् * विपुवायनद्वितय-पञ्चदशी इत्यादिना प्रतिषिद्धेष्वसरेषु वेदाभ्यासरूपस्वाध्यायो लुप्यते तदा तत्कर्त्तव्यनन्यपरस्य प्रधानतमो योगस्स-मास्कन्दति, त्रयोदशीनिशामुखे च तत्याध्यपवादं केचिदिच्छन्ति, तदाऽपि भर्तुकिणान्तरनिरोधपूर्वकं मौनवत्तमनुष्ठायमानं सात्त्विकत्यागप्रक्रियया स्वकीयेन मया स्वप्रीतर्थं भगवतैव कार्यत इत्यनुसन्धेयम् । तसात् * आलोड्य नर्तनान्नगणि विचार्यं च पुनः पुनः इत्यारभ्य * ध्येयो नारायणस्तदा इत्यादिभिस्तुकम् भगवदनुस्मरणं सर्वत्रैव सावकाशम्, अविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपत्वादिकं तु मात्रया भज्यते । एवं सूतकसूतकाद्यप्रायत्यकालेष्वपि ग्रन्थः ॥१२॥ न विवर्ण-विलोपः, तदामीं तु मौनावसरव्यरिक्तः कालस्सङ्कीर्तनेन सरणेन च यापनीयः । * सततं कीर्तयन्तो मास्, * तसा-त्सर्वेषु कालेषु मामनुस्सर इत्यादेस्तदामीं निरपवादत्वात् ; प्रस्तुत—

* चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः ॥

नाशौचं कीर्तने तस्य सरणे वाऽपि विद्यते । ॥१३॥ विश्वास्त्राद्यन्तरनिष्ठां गतोऽपि वा ॥

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इत्यादिभिः कीर्तनस्मरणयोश्चाशौचकालेऽप्यनुष्ठेयत्वोक्तेः ।

किञ्च— * सङ्कीर्तयेजग्नाथं वेदं वाऽपि समीरयेत् । ध्यायन् कृते यजन् यज्ञेष्वातायां द्रापेर्दर्चयन् ॥

यदामोति तदामोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

इत्यादिभिर्देशकालावस्थाधिकार्याद्विशेषेण [विहितम्] वेदाऽप्यन्तरन्यजनन्यगत्यन्यस्य ने नुद्यफलनदा सङ्कीर्तनस्य विहित-त्वात् । प्रपत्राभिमतभगवत्प्रीतेश्च तावतैव सुलभत्वाच्च सर्वदशसर्वकालाधिकार्थ्य] याद्यनुगुणं सङ्कीर्तनमेव कर्मान्तरलोपकाले समुचितम्, विशेषतः कालर्घमत्वाच्च कलौ युगे प्रयत्नस्याप्न्यज्ञकस्य तदेव युक्तम् । यशाऽऽह भगवान् शौनकः— * कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्धः परं ब्रजत् इति । अत एवाभिगमनस्य न कदाचिदपि लोपः । अप्रगतस्यापि द्रूवावस्थि-तस्य न अर्हत्वम् ॥१३॥ न विवर्ण-विलोपः, किंकवाक्यमात्रपूर्वकप्रपदैरैरपि तत्स्वरूपनिष्पत्तेः । ननु भागवतस्य सदाचार्य-सकाशात्समधिगतवेदान्तस्य ब्रह्मवित्तेन सद्यशौचिविधानादनुवृत्ताशौचासिद्धेः कथं कर्मविलोपः ? मैवम् ; रहस्याद्वय-निष्ठानमेव तच्छालागृहोक्तप्रक्रियया तदभावात्, नन्त्रिमित्तान्तदिनिष्ठानां तु दीक्षितनान्तर्गति प्रकान्तमहोत्सवाविकारिष्वेव तत्त्विषेधः । यद्यपि ब्रह्मवित्त्वं तेषामप्यविशिष्टम्, तथाऽपि कृतादिषु त्रिषु युगेषु तेषामपि सद्यशौचम् । * वृत्तस्वाध्यायासंपन्नस्यावसङ्कोचनं तथा इति घटिकाव्यवस्थावचनेन कलियुगे वृत्तादिनिमित्तावधसङ्कोचप्रतिषेधात् । न च वाच्यम्—

* एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽप्यवेदसमन्वितः । उद्यात्केयल्वेदस्तु निर्गुणो दशमिर्दिनैः ॥

इत्यादिष्वृत्तस्याग्निवेदादिनिमित्तावधसङ्कोचस्यायं प्रतिषेधः, नतु ब्रह्मवित्त्वनिमित्तस्येति ; न च ब्रह्मविच्छिट्टदेन प्रवर्जित-

ग्रहणम्, ब्रह्मविदां प्रव्रजितानां च सद्यशौचानार्हत्वेन पृथगुपादानात्; मैवम्, यथोक्तं ब्रह्मविदामपि वृत्तगुणशब्देन ग्रहणसंभवे सङ्कोचकाभावात्, तर्हि * सत्रिवित्रिव्याप्तिरिदातृब्रह्मविदां तथा इति सहपठितानां सत्रिवित्रीनामपि सत्रवत्-ब्रह्मचर्यदानादिगुणनिमित्तमधसङ्कोचनमिति तेषामप्येतदन्तिमयुगे न स्यादिति चेत्त; अनुष्टानतस्तव्यवस्थापनात् अद्यपि हि सद्यशौचं व्रतादिषु शिष्टैरनुष्टीयते, न शारीराधिगमसिद्धब्रह्मवेदनवतामपि गृहस्थानां क्वचित्तद्नुष्टानं दृश्यते, अनन्त-वाहकुदृष्टिसिद्धान्तव्याकुलतत्त्वाध्यवसाये रागादिदोषान्धकारवहुले वहुलनिश्चयद्योतकलपगुणलवे कलिविलुप्तस्वर्घमर्घोऽस्मिन् काले ब्रह्मविदामसंभवादेव तथाऽनुष्टानादर्शनमिति चेत्तर्हि कसेदार्ती ब्रह्मविदस्तदशौचेन कर्मलोपं परिजहीर्षितिः?

* कलौ कृतयुगं तस्य कलित्सत्य कृते युगे । यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नान्युतः ॥

इतिन्यायेन यः कथित्यत्रक्वचिद्ब्रह्मविदपि संभवतीति चेत्, सत्यम्; स तावद्यासागस्त्यभृगुपतिविभीषणपभृतिभिस्त्वया-उप्यदृष्टे क्वचित्प्रदेशे वर्तमानस्त्वान्तरत्साक्षिकं तथाऽनुतिरुत्तु नाम, तदन्येषां तु भागवतमर्यादाप्रविष्टानां परिपूर्णब्रह्म-वित्त्वाभावेऽपि ह्युपनीतावस्थत्वमात्रेण द्विजत्वत्संस्कारविशेषादिगोगमात्रेण भागवतत्वमात्रं सिद्धमिति । तावन्मात्राशालिनां तत्त्विवन्धनाघसङ्कोचे प्रमाणं क्वचित्त पश्यामः; अत एव हि तेषामपि पौष्करादिष्वाशौचमनुमतम् । यत्तु तत्रत्यसंस्कार-विशेषतः कस्यचिदाशौचकालेऽपि मानसयागमात्रमनुमन्यते, तदायत्रीस्मरणपूर्वकजलाङ्गलिप्रक्षेपन्यायेन नेतव्यम् । विष्णवर्चनमपि हि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं नित्यं चेति प्रागेवोक्तम्; मानसयागमात्राभ्यनुज्ञानेन शेषनिषेधश्च तत्रापि सिद्धं इति; तदेवं स्वतःप्राप्तिमपवादप्रकारं च यथावदधिगम्यायं धर्मोऽनुष्टेयः ।

* एकं यदि भवेच्छास्त्रं ज्ञानं निसंशयं भवेत् । बहुत्वादिह शास्त्राणां ज्ञानतत्त्वं सुदुर्लभम् ॥

इत्यादिभिर्यथात्म्येनातिवितरत्वग्नहनगम्भीरविवित्विकल्पवहुतरशास्त्रसंक्षेभग्नितदिष्वाहशान्तये सर्वैसङ्कलनमात्रमिह कृतम् । अनेनैव प्रस्थानेन प्रशमितदिष्वाहैस्समर्थैराप्रभातादनुष्टेयानि सर्वाणि कर्मणि प्रत्येकं बहुतरेतिकर्तव्यतासुरूप्यानुकल्प-विकल्पापवादादिविधायकतत्त्वाङ्गेषु यथावदधिगम्यानुष्टेयानि ।

हन्त तर्हि दुर्जनोऽतिदुष्करे अस्मिन् प्रस्थाने को नामाधिकारी स्यादिति चेन्नैवं भेतव्यम्-

* न विष्णवाराधनात्पृष्ठं विद्यते कर्म वैदिकम् । सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ॥

* नित्यं विष्णवर्चनं परम् इत्यादिभिस्त्वेत्तरत्वेन नित्यत्वेन च श्रुतेऽस्मिन् धर्मे अष्टवर्षस्य ब्रह्मचर्यधर्मं इव यथाकथञ्च-दनुप्रवेशस्य युक्तत्वात् ।

* स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् । नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥

* जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते । इत्यादिन्यायेन भगवतैवाश्रितवत्सलेन शेषपूरणात् ॥

स्मरन्ति च—* सङ्कुदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । वद्धः परिकरतेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥

साङ्केत्यं परिहास्य वा स्तोभं हैलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाधिविनाशनम् ॥

सङ्कृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशैत्यश्चित्तम् । पापराशि दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥

हरिर्हरिति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । अनिछ्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्वेव हि पापकः ॥

दुर्गंसंसारकान्तारमपारमभिधावताम् । एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तिरस्य देशिकः ॥

एकोऽपि कृष्णे मुकुन्प्रणामो दशाख्येयावभृतेन तुल्यः ।

दद्वाश्वेशी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय ॥

उपोषितः पोषितो वा दुष्टो वा प्रणतोऽपि वा । प्रसन्न हरते पापं को न सेवेद्धरि ततः ॥

कोऽतिभारो हरेर्नाम्नः जिह्वायाः परिकीर्तने । आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ॥

पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहनिशम् । किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥

उदकेनाप्यलभे तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः । अन्यतपूर्णादपां कुम्भादन्यत्पादावनेजनात् ॥

अन्यत्कुशलसंप्रशान्त चेच्छति जनार्दनः ।

पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वकीतलभ्येषु सदैव सत्यु ।

भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यतः ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तमहं नन्यनुग्रहःश्चाद्ग्रिप्रयतामनः ॥

अष्टपुष्पहृतं भक्त्यैर्मम तोषाय कल्पते ॥ इत्यादि ।

उक्तं च नारदीये श्रीमद्वाक्षरब्रह्मविद्यायां बोडशोपाचारोक्त्यनन्तरम्—

* एवमष्टाक्षरैषैव सर्वत्रार्चनकर्मणि । उपचारानिमान्कुर्वन् भक्तियुक्तेन चेतसा ॥

तुलसीपञ्चपालाशसुवर्णकुसुमैश्शूमैः । पूजयित्वा जगन्नाथं फलमानन्यमश्नुते ॥

गन्धैः पुष्टैः फलैर्मूलैः पत्रैर्विभिरेव वा । नित्यं भगवतः पूजां यथासंभवमाचरेत् ॥

समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । साक्षाद्वग्वतो विष्णोः पूजनं जन्मनः फलम् ॥ इति ।

एतेन भगवत्पूजनस्य नित्यत्वं सुकरत्वं स्वयंप्रयोजनत्वं च व्यक्तमुक्तम् । यत्युनिरिदं विकल्पसमाराधनादौ प्रत्यवायादिक-
मुच्यते—

* सर्प दृष्ट्या यथा कायं कम्पते च मुहुर्मुहुः । अमन्त्रमर्चकं दृष्ट्या तथा भीतो जनार्दनः ॥

* गन्धहीने भयोत्पत्तिः पुष्पहीने तु सङ्कुलम् । निवेद्यहीने दुर्भिक्षं मरणं मन्त्रहीनके ॥

अमन्त्रमविधिं चैवमकाले चैव पूजनम् । नित्यं राष्ट्रभयं कुर्यात्तद्रूमं तु विनश्यति ॥

अमन्त्रैषैव यत्पूज्यं पिशाचासुरवर्धनम् । व्याधित्स्करदोषाश्च अनावृष्टिर्महद्द्वयम् ॥ इत्यादि ।

तदेतत्सर्वं राजराष्ट्रादिसमृद्धर्थं काम्याराधनेष्वन्येष्वपि संपूर्णानुष्ठानशक्तस्य संपूर्णद्रव्यस्य लोभादिभिस्ततद्वानौ मुख्य-
कल्पसमर्थस्यानुकूलेन प्रवृत्तौ च दोषमाह, नतु नित्ये कर्मणि निष्कामस्य यथाशक्तिकरणे । स्मरन्ति च मन्वादयः—

* वेदेदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । तद्विकृत्यथाशक्तिं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ इत्यादि ।

अस्ति चान्यो भगवद्वर्घस्य विशेषः, यमधिकृत्यां सात्वतसंग्रहः—

* सकृत् व्यहं च सप्ताहं पक्षं मासमथापि वा । यो यजेष्विधिनाऽनेन भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

सोऽपि यायात्परं स्थानं किंपुनर्योगसंस्थितः । यावज्जीवावधि कालं बद्धकक्षयो महामतिः ॥ इति ।

एतदेव संक्षिप्तं नारायणमुनिभिः—

* दिनमेकमपि प्रीतो यः कुर्यान्मतिमात्रः । सुकृतो किंपुनर्यावज्जीवमेवं समाचरेत् ॥ इति ।

उक्तं चाहिर्वृद्ध्येन—

* समाराधयतस्त्वेवमेकाहमपि नारद । मुक्तिः करस्थिता तस्य सर्वे कामाश्च किंपुनः ॥ इति ।
 तदिदं फलार्थिंचिष्यम् ; अन्येषां तु स्वयंप्रयोजनत्वं प्रागेवं स्थापितम् ; तदभिप्रायेणोक्तं वड्डिवंशोश्वरैः—
 * एवमेकदिनं वाऽथ द्विदिनं त्रिदिनं तु वा । मासं वा वस्तरं वाऽपि यावज्जीवितमेव वा ॥
 वर्तेत भक्त्या परया वैष्णवसुखिर्च लुखम् । प्रारंधे मध्यतो विवैर्विच्छिन्नेऽप्यत्र कर्मणि ॥
 नानर्थो न च नैष्टल्यं न कृतांशस्य संक्षयः । प्रारब्धेष्वसमासेषु विच्छिन्नेष्वन्यकर्मसु ॥
 भवत्येवैतदिश्वलं वैदिकेष्वितरेष्वपि । कृतस्वर्लपांशकोऽप्यस्य स्थित्वा सुचिरमक्षयम् ॥
 त्रायेतैव स्वकर्तारं स्वशक्त्या भवमीतितः । श्रद्धावानधिकार्यस्मिन्नुक्ते कर्मणि वैष्णवे ॥
 नापरः कुलवृत्तादिगुणः कर्तृविशेषतः । येनकेनचिदेषित्रा भाव्यमस्मिन्नु कर्मणि ॥
 तस्मिन्सुदुर्लभे लघ्ये कृपैवानन्तरक्रिया । ज्ञानकर्मतोयोगयुक्तानप्यधिकारिणः ॥
 श्रद्धाहनिः परो दोषश्च्यावयेदधिकारतः । स्वोक्त्तास्पृष्टस्त्वेवमुक्तवानुत्तमः पुमान् ॥
 श्रद्धाश्रद्धे समुद्दिश्य तस्माच्छ्रद्धा परो गुणः । नेह कालक्रियार्कर्तृदव्यदिग्देशसंश्रिताः ॥
 ऐषितारं तदिच्छां वा विहायास्ति नियन्त्रणा । निषेषाविषयीभावाद्वै नैवापरो गुणः ॥
 प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु । अत एवार्चनाङ्गानि द्रव्याणि गणयन् स्वयम् ॥
 प्राह पत्रादिमात्राणि जातिवर्णादिभिर्विना । अहो हरिं ब्रुवन्नेवं मुक्तिमेत्यप्यहो अहो ॥
 अहो अहो सुलभता कृपा चेयमहो अहो । अस्त्वेव निर्मलं तोयमयतसुलभं भुवि ॥
 दृश्यन्ते च शुभा दूर्वासुरुभास्सर्वदिक्ष्यापि । अस्ति जिहा हरिं स्तोतुमात्मीयैवास्य मध्यगा ॥
 स्वकरावापि कर्मण्यो ध्यातुमस्त्वेव मानसम् । अतो न हार्निर्मन्त्राणां यागविन्नकरी हरेः ॥
 मासग्रन्थैषा हि संपूर्णा पत्राद्यैकैमेव तु । अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि ॥
 प्रायश्चित्तं क्षमस्त्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् । सत्यसङ्कल्पसंयुक्ते सर्वज्ञे सर्वशक्तिके ॥
 नित्यनिर्देशनिस्सीममहाविभवयोगिनि । स्वाधीनत्रिविधाशेषचिद्विद्वस्तुशेषिणि ॥
 निर्मलानन्दविज्ञाननिधावुदधिशायिनि । स्वसङ्कल्पकृताशेषजगजन्मलयस्थितौ ॥
 अर्चनादिष्वनर्हत्वात्र कश्चिन्नापराध्यति । अतोऽनर्जीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥
 कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥ इति ।

अत्र तत्क्रियामिति सामान्यनिर्देशाद्याधिकारं साक्षात्समाराधनं पैरैत्यवर्तनं समाराधनापेक्षितप्रदानेन शुश्रूषणमि-
 त्यादिकं सर्वं संगृहीतम् । उक्तन्यायेन न्यूनाधिकोपचारादिकमपि सर्वमुपादितं मन्तव्यम् । अपि च अप्रयत्नलभ्य-
 रान्तरपुष्पादिभिरपि भगवदुपासनं सर्यते—

* अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिश्चाहः । सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः ॥
 ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तु सत्तमम् । सत्यमेवाष्टमं पुष्पं तेन तुष्पति केशवः ॥ इति ।

आह च भगवान् शैनकः—

* रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनुतादिना । हिंसादिरहितः काव्यः केशवाराघनं त्रयम् ॥ इति ।

प्रयेकं संपूर्णसमाराधनमित्यर्थः । अतो यथाधिकारं यथाशक्यमत्र श्रद्धानैर्दर्याद्रहृदयदेशिकोपदेशपूर्वकमनुप्रविश्य देशकालदशाद्यानुगुण्येनाच्छिद्रं यथाक्रमं समाहत्य वा अनुतिष्ठद्विरनन्यप्रयोजनैः परमैकान्तिभिरनवधिकपरमपुरुषवरण-परिचर्यास्त्रुपमपर्वग्नेश्वर्यं यथारोग्यं यथायोग्यं चात्रैव भोक्तव्यमिति सिद्धम् ॥

सर्वं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्जयित्वा जानुन्याधाय सर्वेतरमितरभुजं नागभोगे निधाय ।

पश्चाद्वाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन् शङ्खचक्रे देवोभूषादिजुषो जनयतु जगतां शर्म वैकुण्ठनाथः ॥

विदितनिगमसीझा वेङ्गटेशेन ततद्वाहुसमयसमक्षं बद्धजैत्रव्यजेन ।

प्रतिपदमवधानं पुष्यतां सा[त्वता]त्त्विकानां परिषदि विहितेयं पञ्चकालय रक्षा ॥

कण्डूलाः कलिकज्जलाविलघियः केचिजडा निष्फलं विक्रोशन्तु विश्वचैरसह वलिव्यत्यासवित्रासिभिः ।

मोघाशाऽपि तथाविधेष्ववित्येष्वतेष्वमोघा भृशं मुक्तैश्वर्यमहाफलेद्वमधियां चर्येयमाचर्यताम् ॥

त्वक्तं शास्त्रमलेपकप्रभृतिभिः किं तेन तस्यागां प्रद्विष्टं जगदेकचक्षुषि दिवाभीतैस्ततस्तस्य किम् ।

दुर्घं पित्तहतैर्जुगुप्तिमतस्तस्यापि किं दुर्जनैस्त्यक्तं चेदपि मत्कृतं सुरुचिरं किं देशकैस्त्यज्यते ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां नित्यव्याख्यानार्थस्तृतीयोऽधिकारः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेदान्तनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा समाप्ता ॥

** रक्षात्रयमिदं मन्त्रसालघटाप्रहारिभिः । कवितार्किकसिंहाख्यगोविन्दायैर्स्पाहतम् ।

श्रीकोशमवलम्बैव पर्यशोधि यथामति । शोधनीयेष्वथांशेषु प्रमाणं पण्डितोत्तमाः ॥